

КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКИ
ЗБОРНИК

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
COMITE DE L'ACADEMIE POUR L'ETUDE
DU KOSOVO ET METOHIJA

RECUEIL DU KOSOVO ET METOHIJA

8

REDACTEUR DRAGAN VOJVODIĆ

BELGRADE 2019

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
АКАДЕМИЈСКИ ОДБОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ
КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКИ ЗБОРНИК

8

УРЕДНИК ДРАГАН ВОЈВОДИЋ

БЕОГРАД 2019

ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈСКОГ ОДБОРА

ГОЈКО СУБОТИЋ
МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ, уредник
РАДА СТИЈОВИЋ, секретар
КОСТА ЧАВОШКИ
СЛОБОДАН РЕМЕТИЋ
РАДИВОЈЕ МЛАДЕНОВИЋ

Примљено на II редовном скупу Одељења историјских наука
26. фебруара 2020. године

НА ПРЕДЊОЈ СТРАНИ КОРИЦА:
АМБЛЕМ – ГРАЧАНИЧКА ЦРКВА У РУЦИ
КТИТОРА КРАЉА МИЛУТИНА СА ФРЕСКЕ У
ГРАЧАНИЦИ, 1321. ГОДИНА – НИКОЛА ДУДИЋ
ТЕКСТ – ДРАГОМИР ТОДОРОВИЋ

ИЗДАЈЕ:
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ИЗЛАЗИ ДВОГОДИШЊЕ
ISSN 0354-284X

ЛЕКТОРИ И КОРЕКТОРИ: ТАТЈАНА РУЖИН ИВАНОВИЋ И
НЕНАД ИВАНОВИЋ

ПРЕВОД РЕЗИМЕА: МИЉАНА ПРОТИЋ И НЕНАД ТОМОВИЋ

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: НИКОЛА СТЕВАНОВИЋ

КОМПЈУТЕРСКА ПРИПРЕМА ЗА ШТАМПУ: ДАВОР ПАЛЧИЋ

ШТАМПА: ПЛАНЕТА ПРИНТ, БЕОГРАД

ТИРАЖ: 400 ПРИМЕРАКА

ШТАМПАЊЕ ЗАВРШЕНО 2020. ГОДИНЕ

САДРЖАЈ – TABLE DES MATIERES

<i>Tatjana Starodubcev</i>	St. Prokopios and St. Theodore Teron Killing Monsters in the Prizren Gospel	1
<i>Таџјана Сџародубцев</i>	Свети Прокопије и свети Теодор Тирон убице немани у Призренском јеванђељу	32
<i>Драган Војводић</i>	Представа светог Арсенија Српског у дечанском менологу	35
<i>Dragan Vojvodić</i>	The Image of Saint Arsenije of Serbia in the Dečani Menologion	61
<i>Томислав Ж. Јовановић</i>	Протојеванђеље Јаковљево у препису манастира Дечана	63
<i>Tomislav Ž. Jovanović</i>	The Dečani Monastery Copy of the Protoevangelium of James	78
<i>Miodrag M. Vukčević</i>	Kulturidentität in deutschen Routenplänen zu den zentralen Teilen der europäischen Türkei im Verlauf der Jahrhunderte	79
<i>Миодраг М. Вукчевић</i>	Културни идентитет у немачким мапама пута за централни део европске Турске током векова	110
<i>Славенко Терзић</i>	Писмо Симе Андрејевића Игуманова руском амбасадору у Цариграду Николају Павловичу Игнатијеву	113
<i>Slavenko Terzić</i>	The Letter of Sima Andrejević Igumanov to the Russian Ambassador in Constantinople Nikolay Pavlovich Ignatyev	124
<i>Мина Дармановић</i>	Осврт на народни накит Косова и Метохије	125
<i>Mina Darmanović</i>	An Overview of the Traditional Folk Jewelry of Kosovo and Metohija	137
<i>Игор Борозан</i>	Династија Обреновић и Косовски завет у вербалној и визуелној култури друге половине 19. века	139
<i>Igor Borozan</i>	The Obrenović Dynasty and the Kosovo Covenant in the Verbal and Visual Culture of the Second Half of the Nineteenth Century	154
<i>Бранка Гугољ</i>	Деведесет година рада на проучавању и заштити архитектуре манастира Бањска: 1928–2018	157
<i>Branka Gugolj</i>	Ninety Years of Research and Protection of the Architecture of Banjska (1928–2018)	172

<i>Тања Милосављевић</i>	Концептуализација госта и домаћина у језичком сазнању призренских Срба	173
<i>Tanja Milosavljević</i>	The Conceptualization of Guest and Host in the Linguistic Experience of the Prizren Serbs	183
<i>Софија Милорадовић</i>	Косовско-ресавски говори Косова и Метохије. Статус унутар дијалекатске формације, преглед одлика и истражености	185
<i>Sofija Miloradović</i>	The Kosovo-Resava Dialects in Kosovo and Metohija. Their Status Within the Dialectal Formation. An Overview of their Characteristics and Level of Exploration	225
<i>Радивоје Младеновић</i>	Судбина флексије именица косовско-метохијских призренско-јужноморавских говора	227
<i>Radivoje Mladenović</i>	The Destiny of Noun Inflection in Prizren – South Morava Vernaculars of Kosovo and Metohija	249
<i>Бојана Вељовић</i>	Обележавање будућих радњи у говору шарпланинске жупе Сирињић	251
<i>Bojana Veljović</i>	Expressing Future in the Sirinić Region on the Šar Mountains	263
<i>Јово Медојевић</i> <i>Саша Милосављевић</i>	Демографски процеси на Косову и Метохији од 1999. до 2019. године	265
<i>Jovo Medojević</i> <i>Saša Milosavljević</i>	Demographic Processes in Kosovo and Metohija from 1999 to 2019	284
	Упутство за припрему рукописа за објављивање у Косовско-метохијском зборнику	287

ПРЕДСТАВА СВЕТОГ АРСЕНИЈА СРПСКОГ У ДЕЧАНСКОМ МЕНОЛОГУ*

ДРАГАН ВОЈВОДИЋ**

*Добродетели врху,
и верних основање,
ајосііола славо,
свеііііеља хвало,
срїско уііврђење,
велики оче Арсеније,
све іризиваш на свеііло ііразновање,
свечасног сііомена іівог.¹*

UDC: 75.052.046.3(497.115)

Као део илустрације за 28. октобар у сликаном календару Пантократорове цркве манастира Дечана приказан је свети Арсеније, други српски архиепископ, о чему сведоче остаци натписа и особена иконографија представе. Као једини сачувани пример сликања неког српског светог у оквиру средњовековних менолошких циклуса, та досада неидентификована представа има нарочит значај, јер указује на потребу да се изнова покрене питање о заступљености култова светих Срба у средњовековним сликаним календарима.

Кључне речи: свети Арсеније Српски, сликани календар, свети Срби, манастир Дечани, српска средњовековна уметност

То давно летње поподне већ се ближило крају и чекао се почетак вечерње службе. По сеновитој тишини припрате готово празне Пантократорове цркве, у којој је спарина потапала траг дима тамјана у отежали, с поља доспели мирис покошене траве, корачала је полако, одевена у удовичку црнину, наша професорка Гордана Бабић. Загледана у тамну висину дечанских сводова, мислима је урањала у њу као у некакву чудну загометку за чије одгонетање јој је била подарена вечност. Заборавивши на време, није обраћала пажњу на то што су њени ученици, већ уморни од пописивања тема дечанског сликарства, били увелико изашли из храма. Професорка је очевидно водила жив разговор са собом, иако су јој усне стајале стиснуте, строго напућене на онај њихов особен начин и непомичне. Приметивши је, пришао сам јој и пратио је у ходу по припрати,

* Чланак садржи део резултата остварених на пројектима бр. 177036 – *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* – и бр. 177032 – *Традиција, иновација и идентитет у византијском свећу* – које подржава Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

** Филозофски факултет, Универзитет у Београду, dvojvodi@f.bg.ac.rs

¹ Служба светом Арсенију од архиепископа Данила II; стихира, глас први.

углавном ћутке, више из бриге да се не осети осамљеном, него у жељи да и сам још нешто од живописа погледам. Уз ученичку љубав што траје и сада кад је већ одавно нема, сви ми њени ђаци осећали смо према њој неко чудно, готово свештено поштовање. Изненада, у разговор са собом увела је и мене. Погледала ме је, као што се гледа у огледало, и запитала се: зашто у нашим средњовековним сликаним календарима нема ликова српских светих, а јављају се међу представама мученика и преподобних у најнижој зони живописа? Било је то питање које је себи одавно поставила, на које је већ одговарала,² а којем је, незадовољна, и даље тражила одговора.

Уочивши још много раније да су свети Симеон и свети Сава од почетка XIV столећа сликани на нов начин, у пару, истакнути у најнижој зони српских цркава, Гордана Бабић је претпоставила да је то чињено у намери да се њихово поштовање, увелико утврђено у српској средини, прошири на подручје под јурисдикцијом Цариградске патријаршије. Према њеном мишљењу, у време краља Милутина учињен је покушај укључивања култова двојице Немањића у „строга надгледани ред канонизованих светитеља васељенске цркве“. Међутим, Цариградска патријаршија тада „није званично прихватила увођење празника“ везаних за двојицу наших најзначајнијих светих, па су њихови помени изостављени из предложака календара непокретних празника којима су се служили сликари краља Милутина и потоњих Немањића.³ Управо с тим повезивала је професорка Бабић чињеницу да истраживачи нису пронашли ни једну представу српских светих у средњовековним сликаним календарима,⁴ као „званичној слици признатих култова васељенске цркве“, иако је наша „црква током XIV века ширила њихов култ, помињала њихове празнике у месецословима, а сликари их приказивали у најнижој зони живописа“ по храмовима.⁵ Додуше, када се нешто раније осврнула на грачанички менолог, она није искључила могућност да су у њему некада ипак били представљени српски свети. У том сликаном календару нису сачуване илустрације за дане у које се врши помен светог Симеона (13. фебруар) и светог Саве (14. јануар), а бар део календарских дидаскалија дат је на старом српском језику. Имајући ово на уму Гордана Бабић је сматрала да треба оставити отвореним питање о томе да ли је осим натписа и садржај грачаничког менолога био бар делимично прилагођен локалним потребама, односно да ли је укључивао ликове српских светих.⁶ На могућност да су они били укључени у тај календар упућивао је значај њиховог култа у српској средини, јасно изражен у богослужбеној пракси и идеологији те

² Г. Бабић-Ђорђевић, *Класицизам доба Палеолога у српској уметности*, in: *Историја српског народа*, I, Београд 1981, 478–479.

³ *Ibid.*, 479.

⁴ П. Мијовић, *Менолог. Историјско-уметничка истраживања*, Београд 1973, са старијом литературом.

⁵ Бабић-Ђорђевић, *Класицизам доба Палеолога*, 479.

⁶ Г. Бабић, *Иконографски програм живописа у иријрашама црква краља Милутина*, in: *Византијска уметност почетком XIV века*, ed. С. Петковић, Београд 1978, 115.

средине. Међутим, нешто је ипак говорило против поменуто могућности. У много боље сачуваном менологу Дечана, чије су илустрације такође праћене српскословенским натписима, нису биле пронађене представе светих Срба. Разгледајући зато у оно младо јулско предвечерје живопис на зидовима дечанске припрате и упорно тражећи одговоре од безгласних дечанских фресака, професорка Бабић је, заправо, преиспитивала исходе својих ранијих размишљања. Било је притом очевидно да сенка сумње покрива сваки одговор до којег би дошла. Када је потом, прекрстивши се полако, дубоко замишљена изашла из цркве, оставила је у њој неразрешеном своју стару загонетку.

Тамо смо је затекли, али се њеном одгонетању нисмо нимало примакли, колегиница Сања Кесић-Ристић и ја када смо се следеће, 1989. године прихватили замашног посла проверавања дотадашњих сазнања о сликаном календару у Дечанима. Заправо удаљили смо и себе и друге од правог приступа проблему. Нисмо били, нажалост, у могућности да фрескама у сводовима припрате приђемо довољно близу и сагледамо јасно сваки важан детаљ на њима.⁷ У сваком случају, и ми и сви остали који су се пре и након Гордане Бабић посветили проучавању сликаних календара у нашим средњовековним црквама били смо постојани у уверењу да представе српских светих у њих нису укључиване.⁸ Настојећи да ту околност објасне, истраживачи су истицали како памјати српских светих нема ни у основном тексту Никодимовог типика (1319), ни у синаксарима из рукописа настајалих око 1320. године, па углавном ни у оним нешто млађим,⁹ а да месецослови у којима се њихови помени јављају „по свему судећи нису утицали на уобличавање сликаних календара“.¹⁰ Заправо, објашњења наводно потпуног изостанка ликова српских светих из менолошких цилуса у српским црквама нису се знатније удаљавала од оног што је била закључила још професорка Бабић. Притом је, све доскора, ван одговарајуће пажње истраживача остало веома занимљиво и одавно забележено увођење успомене на светог Арсенија Српског у сликани календар Мрковог манастира код Скопља, додуше само истицањем имена у

⁷ Мијовић, *Менолог*, 49, 171, 245; С. Кесић-Ристић, Д. Војводић, *Менолог*, у: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, САНУ, Посебна издања, бр. 632, Одељење историјских наука, књ. 22, Београд 1995, 378–425.

⁸ Б. Тодић, *Грачаница. Сликаство*, Београд–Приштина 1988, 124–126; *idem*, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 117, нап. 173; Т. Стародубцев, *Оглед о сликаним календарима у средњовековној Србији и њиховим њисаним источницима. Пример месеца септембра*, ЗЛУМС 45 (2017) 84–86; К. Милорадовић, *Представа светог*

Арсенија Српског у њелиновском сликаном календару, Саопштења 47 (2015) 123.

⁹ Тодић, *Грачаница*, 125; *idem*, *Старо Нагоричино*, 117, нап. 173; Стародубцев, *Оглед*, 85, нап. 101.

¹⁰ Стародубцев, *Оглед*, 80–81; Према Т. Стародубцев, то би био „само један од разлога зашто српски светитељи нису били приказивани у сликаним календарима“, те да су „ључну улогу у таквој одлуци имали ктитори и њихови саветници“ који су „неретко тражили да Свети Сава Српски буде насликан заједно са источнохришћанским светитељима у доњој зони“ (*ibid.*, 85, нап. 104).

натпису, али не и сликањем његове представе.¹¹ Наравно, и када је недавно то увођење Арсенијевог помена у један сликани менолог пажљивије размотрено, морало је, с обзиром на стање ствари у науци, бити протумачено као изузетак у оквирима српске средњовековне уметности.¹²

***

Помак ка бољем сагледавању сачуване споменичке грађе, а одатле и правилнијем постављању проблема, омогућила је тек одавно примена савремених технолошких средства у истраживањима. Дигиталне фотографије зидног календара Дечана, које су у веома високој резолуцији снимили из непосредне близине, са скела, најпре Фонд Благо из САД, а потом и Платонеум д.о.о. из Новог Сада, дозвољавају да се сликани календар Пантократорове цркве у Дечанима темељније но досад проучи и у целини и у детаљима, водећи каткад ка сасвим неочекиваним резултатима. Ти снимци помажу, између осталог, да се у дечанском менологу са сигурношћу препозна представа светог Арсенија Српског и тако изнова покрене питање о сликању српских светих у монументалним календарима током средњег века.

Када се на поменутиим фотографијама сагледају све сачуване представе дечанског сликанога календара, с мноштвом ликова светих архијереја, може се уочити да је само један од њих насликан у сакошу. Реч је о фигури јерарха представљеног у пољу с ликовима светих који се славе 28. октобра (сл. 1). Тканина сакоша тог архијереја, својевремено препознатог као свети Киријак,¹³ боје је пурпура и проткана је везом у виду кругова, пажљиво насликаним, у које су уписани равнокраки крстови, а између кругова причвршћене су беле перле (сл. 3). Ивице сакоша изведене су у виду широких златних трака посутих бисерјем и драгим камењем. Сви остали архијереји насликани у календару Дечана носе обичне фелоне или нешто китњастије полиставрионе. Из неког посебног разлога, очевидно, поменути јерарх издвојен је представљањем у најсвечанијој литургијској одежди позносредњовековних црквених поглавара православне екумене. Поред тога, запажа се да он на темену има тонзуру (сл. 1, 3, 8). У дечанском календару с тонзуром на темену представљен је само још један архијереј, али не као засебна фигура већ као део сцене Воздвижења Часног крста – менолошке представе за 14. септембар.¹⁴ Тај јерарх, који стојећи на ам-

¹¹ Љ. Манојловић-Радојчић, *Илустрације календара у Марковом манастиру*, ЗЛУМС 9 (1973) 71, 80; Мијовић, *Менолог*, 347.

¹² Cf. Милорадовић, *Представа светог Арсенија*, 128; М. Томић Ђурић, *Фреске Марковог манастира*, Београд 2019, 251–253.

¹³ В. Р. Петковић, *Манастир Дечани II. Живопис*, Београд 1941, 10, Т. СІХ; Мијовић,

Менолог, 324; Кесић-Ристић, Војводић, *Менолог*, 385.

¹⁴ Петковић, *Манастир Дечани II*, 10, Т. СІХ. Иначе у сликаном календару дечана с тонзуром су представљена и двојица ђакона: један од састрадалника светог Стефана Новог (28. XI) и свети Стефан Првомученик (27. XII). Cf. Петковић, *Манастир Дечани II*, 11–12, 13, Т. СХ, СХІ, СХV; Мијовић, *Менолог*, сл. 216,

вону уздиже Часни крст, идентификован је као јерусалимски патријарх Макарије.¹⁵ У прилог таквом препознавању говорила би и околност да су црквени поглавари светог града носили тонзуру и да су у ликовним уметностима бивали представљани с њом на темену.¹⁶ Пошто је свети Киријак, који се прославља 28. октобра био јерусалимски епископ,¹⁷ чини се природним, бар на први поглед, да и он буде насликан с тонзуром.

Међутим, ваља приметити да ликови јерусалимских епископа – који не чине пратећи део неке празничне сцене, попут поменутог Воздвижења Часног крста, него служе означавању датума годишње успомене на саме те јерархе – у дечанском календару нису обележавани тонзуром. Ње нема на представама угледних поглавара јерусалимске цркве као што су свети Јаков брат Божији (23. октобар) и свети Симеон (11. септембар).¹⁸ При томе је лик светог Јакова, за разлику од сцене Воздвижења Часног крста, насликао исти онај сликар који је извео и календарску представу за 28. октобар. Надаље, наведена двојица патријараха, као ни свети Макарије, нису одевена у саос него полиставрион или пак фелон. Намеће се због тога питање зашто би свети Киријак, као архијереј прилично скромног култа, неупоредиво, рецимо, с култом светог Јакова Брата Божијег, био насликан с нарочитом пажњом у дечанском календару, уз обзирање на детаље какви су тонзура и раскошни украс на одежди, подробно и стрпљиво исцртани, односно исликани. Најзад, због чега би једино он међу мноштвом сачуваних архијерејских ликова у календару Дечана био представљен у саосу – првосвештеничком литургијском орнату највишег ранга.

Заправо, нема ничега што би поуздано упућивало на то да је у доњем делу поља с ликовима светих који се прослављају 28. октобра насликан свети Киријак епископ јерусалимски. У натпису који прати представе у поменутом пољу никада није са сигурношћу утврђено његово име. Владимир Р. Петковић, који је први писао о дечанској менолошкој представи за 28. октобар, прочитао је само део пратећег натписа: стѣ ...нѣ кпспѣ Нѣоннѣѣ. На основу тога и чињенице да су у горњем делу представе сачувана два светачка попрсја а у доњем фигура архијереја, он је само приметио да се „тог дана славе св. Теренције и Неонила са њихово седморо деце и св. Киријак, епископ Јерусалимски“.¹⁹ Но, свети Киријак није једини јерарх који се у грчким и уопште православним синаксарима помиње под 28. октобром. При томе, он је тек у појединим редакцијама календара непокретних празника истицан на првом или другом месту листе помена за тај дан. Тада пак уз њега, при врху листе помена, нису добијали место свети Теренције и Неонила с њихово седморо деце. И обрнуто, редакције синаксара и месецослова у којима се на почетку или при почетку листе помињу

¹⁵ Петковић, *Манасѣир Дечани II*, 10; Мијовић, *Менолог*, 318.

¹⁶ Б. Миљковић, *Кружни ѣосѣриг у ѣправославној цркви*, ЗРВИ 50/2, *Mélanges Lj. Maksimović* (2013) 992–993, нап. 39.

¹⁷ Н. Delehaye, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles 1902, col. 170–171.

¹⁸ Петковић, *Манасѣир Дечани II*, 10, Т. CVIII; Мијовић, *Менолог*, 318, 324, сл. 215.

¹⁹ Петковић, *Манасѣир Дечани II*, 10.

свети Теренције и Неонила немају помен светог Киријака под 28. октобром, или га имају при самом крају листе.²⁰ Вероватно је управо због тога Павле Мијовић, који је дословно преузео Петковићево читање натписа уз разматрану менолошку представу, закључио да фигура архијереја на њој приказује „можда Киријака“ епископа јерусалимског.²¹ Нешто више остатака тог натписа забележено је у новијем издању дечанског менолога. Његови аутори донели су следеће читање: ... днъ ·сты·| .....нне| (кнрн)ак кп(нско)пы| ...неоннла. Пошто су са земље тешко разазнатљиве остатке два писмена у најнижем реду натписа између биста двојице светих у горњем делу представе протумачили, показаће се погрешно, као слова л и к, они су били уверени да су уочили завршетак имена јерусалимског епископа Киријака и тако потврдили препознавање које су предложили старији истраживачи.²² За разлику од својих претходника, поменути аутори су запазили да су сликари у горњем делу представе направили озбиљну грешку. Они су насликали бисте двојице младића и томе прилагодили пратећи натпис (сл. 2). Другим речима, живописци су уз светог Теренција – који би пак требало да има вид зрелог мушкарца а не јуноше²³ – уместо његове жене свете Неониле насликали непостојећег светог Неонила.²⁴

Иако досад предложена читања натписа уз дечанску менолошку представу за 28. октобар и препознавање светих на тој представи изгледају на први поглед прихватљиви, односно једино могући, они се при пажљивијем разматрању показују као тешко одрживи. Мањи проблем ствара то што би новоуочено писмено н у остатку првог светачког имена наводило на закључак да је име написано погрешно. Ако је ту заиста реч о завршетку имена светог Теренција, онда је при његовом исписивању било испуштено једно карактеристично слово, те је уместо (тѣр)нтнѣ, како би било правилно, стајало крѣе (тѣр)ннѣ (сл. 2).²⁵ Но, како су сликари и исписивачи натписа дечанског сликанога календара у обиљу посла направили доста разноврсних грешака, погрешно исписано име светог Теренција могло би се протумачити као само још једна од њих. Далеко већи проблем, међутим, представља то што би према понуђеном тумачењу остатака

²⁰ Delehaye, *Syn. CP*, col. 169–172; J. Mateos, *Le Typicon de la Grande église. Tome I, Le Cycle des douze mois*, Roma 1962, 80/81; *Тийик архиеийскоѿа Никодима. Књига друга*. Српскословенски текст разрешио Л. Мирковић, Београд 2007, 546. Зато су у Старом Нагоричину под 28. октобром насликане бисте светог Аврамија и светог Киријака. Cf. Мијовић, *Менолог*, 267, сл. 37.

²¹ Мијовић, *Менолог*, 324.

²² Кесић-Ристић, Војводић, *Менолог*, 385.

²³ Delehaye, *Syn. CP*, col. 169; Томић Ђурић, *Фреске Марковог манастира*, 251, сл. 118.

²⁴ Кесић-Ристић, Војводић, *Менолог*, 385, н. 65.

²⁵ Слова ннѣ веома су добро очувана и сигурно је да писмено т није било натписано над њима у виду титле. Иначе, име Теренције исписано је у Никодимовом типикју као тѣрн'тнѣ, а у сликаним календарима Козије (28. октобар) и Пећке патријаршије (10. април) као тѣрнтѣ. У проскомидији Мораче поп Страхиња га је скратио на следећи начин: ѣнтѣ. Cf. Мијовић, *Менолог*, 351, 371; Б. Тодић, *Српски архиеийскоѿи на фрескама XVII века у Морачи. Ко су и зашто су насликани*, in: *Манасѿир Морача*, ed. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд 2006, сл. 2; *Тийик архиеийскоѿа Никодима. Књига друга*, л. 546.

натписа излазило да су име и титула светог епископа Киријака били сасвим неразложно уметнути између имена двоје мученика који се заједно славе. Такво одсуство система у исписивању пратећих натписа пак не представља нимало честу појаву у сликаном календару Дечана.

ЦРТ. 1. ДЕЧАНИ, СЛИКАНИ КАЛЕНДАР, КОПИЈА НАТПИСА УЗ ИЛУСТРАЦИЈУ ЗА 28. ОКТОБАР С РЕКОНСТРУКЦИЈОМ ОШТЕЂЕНИХ СЛОВА (ЦРТЕЖ: МАРИЈАНА МАРКОВИЋ)

Поменуте дигиталне фотографије дечанских фресака у високој резолуцији, пре свега оне које је недавно начинио Платонеум д. о. о., омогућавају разрешење недоумица у вези с необичном иконографијом разматране фигуре архијереја и пратећим натписом у пољу с менолошком представом за 28. октобар. На тим снимцима, могуће је између нимбова двојице светих у горњој зони представе прочитати неколико слова исписаних кречно белом бојом, досада потпуно неуочљивих и недовољно јасно разазнатљивих наспрам избледеле, шалитром изједене позадине. У другом реду одозго читају се писмена ς и ϵ (сл. 4, црт. 1б). Она се налазе у истом реду а испред одраније видљивих слова ...ннѢ (црт. 1), са којима су чинила целину (...сннѢ). То сасвим јасно сведочи да у натпису није било забележено као прво у низу име светог Теренција. Реч је, заправо, о завршном делу имена Арсеније, о чему сведоче и остаци три словна знака на почетку истог реда, лево од нимба првог мученичког попрсја, на сасвим истргом левом крају поља с натписом. Тамо се уочавају обриси почетног слова λ и остаци горњих делова два писмена која му следе – $\rho\psi$ (сл. 5, црт. 1, 1а). Име светог Арсенија пратила је свечева архиепископска титула. Наиме, испод поменутих писмена ς и ϵ , у трећем реду одозго, нису била написана слова λ и κ , како је раније прочитано, наводно завршетак имена Киријак. Писмено λ има уз вертикални стубић на десној страни у горњем делу додаток који одговара слову ρ , па је јасно да је ту исписана лигатура $\lambda\rho$ (сл. 6, црт. 1, 1б). Од слова које следи сачуван је само доњи део. Ипак,

његов леви стубић не одговара слову к, јер није био постављен вертикално него укосо и није био прав него благо лучно повијен (сл. 6, црт. 1). Заједно са изразито искошеним десним стубићем он је засигурно чинио слово х. Дакле, испред титуле κ(пско)пъ био је исписан префикс *арх(н)*, па не би требало нимало сумњати у то да су поменуто име и титула означава-ли светог Арсенија, дугог српског архиепископа, јер се његова успомена прославља управо 28. октобра.²⁶ Када се свему поменутом придруже и остаци још понеког слова видљивог на фотографији разматрани натпис се може готово у потпуности рашчитати: *къ · кн д(а)нь · с(ве)ты · арсение ... архнеп(нско)пъ ... неонилъ* (црт. 1). Лакуне остају само у доњем делу левог краја поља. Тамо је, у трећем реду натписа, између крста у руци мученика и његовог рамена вероватно било исписано *вѣторн* или *·вѣ* а испод тога, као пандан имену „Неонил“, у два реда, име мученика Теренција: *къ · кн д(а)нь · с(ве)ты · арсение (вѣторн) архнеп(нско)пъ с(ве)ты терентне неонилъ*.²⁷ Тако реконструисан, натпис потпуно одговара начелима распоређивања писаног садржаја на другим менолошким представама у Дечанима. На појединим од њих текст тече, као и на разматраној представи, у неколико редова испрекиданих насликаним ликовима или деловима пејзажа (сл. 7).²⁸

Потпуније прочитан натпис уз календарску представу за 28. октобар у дечанској припрати омогућава и објашњење особених иконографских појединости стојеће фигуре архијереја, на које смо претходно скренули пажњу. Иконографији лика светог Арсенија Српског потпуно одговарају детаљи попут тонзуре и сакоса. Обријано теме чинило је још од времена светог Саве Српског важно обележје српског свештенства.²⁹ У позном средњем веку оно је, нарочито када је реч о јерарсима, било препознатљиво у источнохришћанском делу Балкана, па и шире, по дуготрајном и континуираном истицању тог обележја. Због тога се тонзура, уз прилично ретке изузетке, среће на портретима и светачким представама српских јерарха од почетка треће деценије XIII столеће па све до дубоко у XVII век.³⁰ Сасвим је стога разумљиво што и свети Арсеније, други српски архиепископ, има тонзуру на већини својих портрета у старој српској уметности (црт. 2, сл. 10, 13, 15),³¹ па и на разматраној календарској представи у Дечанима (сл. 8). Сасвим слични разлози утицали су и на из-

²⁶ О томе cf. *infra*.

²⁷ Као „други архиепископ“, без атрибута „српски“, свети Арсеније је је обележен и у натпису који прати његову представу у апсиди параклиса Светог Димитрија у Дечанима. Cf. Б. Поповић, *Програм живописа у параклису Св. Димитрија. Олићар*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана, Грађа и студије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 319, сл. 2.

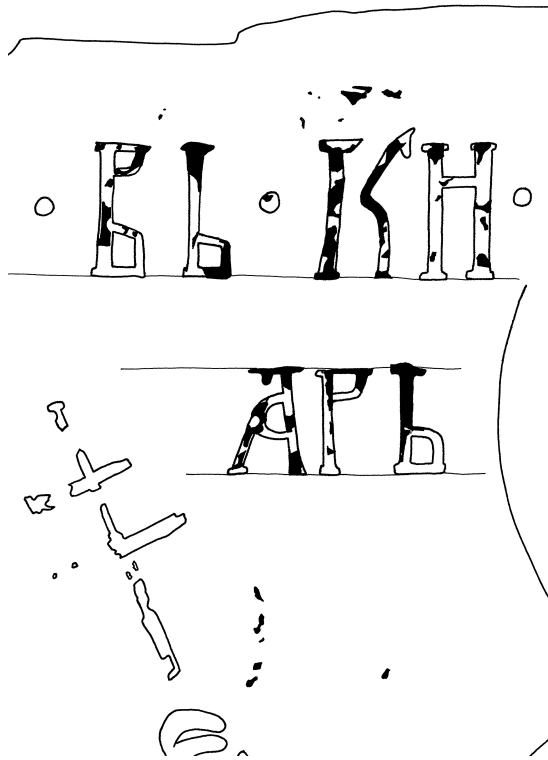
²⁸ Мијовић, *Менолог*, сл. 187, 188, 215, 216.

²⁹ С. Радојчић, *Тонзура светог Саве*, in: *idem, Узори и дела старих српских уметника*, Београд 1975, 19–31.

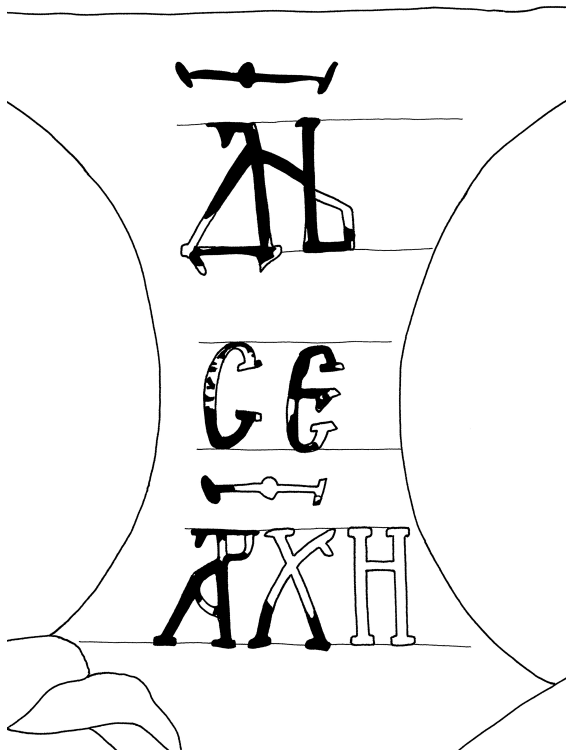
³⁰ Миљковић, *Кружни иконостас*, 993–995.

³¹ Ликови светог Арсенија Српског без тонзуре – попут оних у јужном параклису Студенице (сл. 9) и северном параклису Дечана (сл. 11) – где ни свети Сава Српски, насликан крај Арсенија, нема обријано теме (cf. Поповић, *Програм живописа у параклису Св. Димитрија*, сл. 2) – чине изузетак. За представе другог српског архиепископа у средњовековној уметности cf. *infra*.

ЦРТ. 1А. ДЕТАЉ С ЛЕВЕ СТРАНЕ ЦРТЕЖА 1.

ЦРТ. 1Б. ДЕТАЉ ИЗ СРЕДИНЕ ЦРТЕЖА 1.

бор литургијског орната који свети Арсеније на њој носи.

У сакосу – архијерејској литургијској одежди највишег ранга, коју су носили патријарси и само одабрани архиепископи и митрополити – поглавари српске цркве представљани су од времена архиепископа Саве III (1309–1316). Врло је вероватно да је управо тада сакас и уведен у богослужбену праксу као орнат предводника српске аутокефалне цркве.³² Пошто су сви живи српски архиепископи и патријарси потом редовно портретисани у сакосу, јасно је да тај орнат није сматран личним одличјем појединих српских јерараха, него је представљао сведочанство о високом угледу помесне цркве чијим животом су руководили. Од друге деценије XIV века у сакосу су паракроно представљани каткад и српски архиепископи XIII столећа, али ван богослужбеног контекста, искључиво као засебне, репрезентативне фигуре. Пошто је у том виду веома често сликан лик најугледнијег од њих – светог Саве I (1219–1233/34) – сачуван је приличан број његових представа у сакосу из XIV и XV века.³³ У поменутом периоду неупоредиво ређе приказивани су ликови Савиних наследника из XIII столећа, а на-

³² О сакосу као богослужбеној одежди српских архиепископа и патријараха v. Т. Стародубцев, *Сакос црквених достојанственика у средњовековној Србији*, in: *Византијски свети на Балкану*, II, ed. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 523–548.

³³ *Ibid.*, 526–528; Д. Војводић, *Пути и фазе уобличавања средњовековне иконографије светога Саве Српског*, Ниш и Византија 13 (2015) 69–72.

рочито је мали број њихових репрезентативних представа, односно оних које нису укључене у литургијски контекст. Познато је, ипак, да је у Лози Немањића у Пећкој патријаршији свети Сава II (1263–1271) представљен у сакосу.³⁴ То показује да су већ око 1332. године у том орнату могли бити приказани и непосредни наследници првог српског архиепископа, што дечанска календарска илустрација за 28. октобар додатно потврђује. Она сведочи да је у XIV столећу, уз светог Саву I и Саву II, и свети Арсеније (1233/34–1263) био понекад представљан у ондашњој архијерејској одећи највишег ранга. Обичај парахроног приказивања репрезентативних ликова српских архиепископа XIII века у сакосу, увођен постепено још у доба државне независности, усталио се у време османске власти.³⁵ Тада је архиепископ Арсеније Српски више пута био насликан у сакосу: припрата Пећке патријаршије (сл. 13), припрата Грачанице, црква Преображења у Будисавцима, манастир Благовештења у Каблару, црква Светог Николе у Пећи, црква Свете Тројице у Прасквици,³⁶ у рукопису Месеџослова и житија светих за октобар из Руске националне библиотеке у Санкт Петербургу (Пог. 629, друга половина XVII века), икона светог Арсенија коју је насликао српски зограф Максим Тујковић 1734. за патријарха Арсенија IV Шакабенту итд.³⁷

Дакле, појаву лика светог Арсенија Српског одевеног у сакос у дечанском сликаном календару није тешко објаснити када се зна да су у том одејанију нешто раније били представљани и Арсенијев претходник и Арсенијев наследник на српском архиепископском трону, а да је касније и он сам био веома често приказиван у поменутом орнату. Сликари дечанског менолога и њихови идејни покровитељи имали су и посебних разлога за примену такве иконографије светог Арсенија. Архијерејском одећом највишег ранга, као и тонзуром, они су га издвојили из мноштва представа јерарха у менологу Дечана и уједно истакли чињеницу да је био поглавар аутокефалне народне цркве. Тако су нагласили свечан и узвишен карактер његове представе, пружајући додатну, иконографску потпору оправ-

³⁴ Стародубцев, *Сакос*, 529; В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, сл. 6, 82.

³⁵ Г. Суботић, *Иконографија светог Саве у време турске власти, Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1979, 343–355; Стародубцев, *Сакос*, 530–532.

³⁶ За поменуте примере у зидном сликарству в. М. Ивановић, *Црква Преображења у Будисавцима*, Старине КиМ 1 (1961) 120; Г. Бабић, *Низови иоритрења српских епископа, архиепископа и патријарха у зидном сликарству (XIII–XVI в.)*, in: *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1979,

332, сл. 10; Тодић, *Грачаница*, 248, 250, сл. 124; З. Ракић, *Радул. Српски сликар XVII века*, Нови Сад 1998, 143, 151, црт. 2, сл. 95; Д. Рајић, М. Тимотијевић, *Манасири Овчарско-кабларске клисуре*, Чачак 2004, 204, 205, сл. 168.

³⁷ М. Харисијадис, *Минијатури у српском рукопису Житија светих за октобар*, ЗЛУМС 19 (1983) 214, сл. 9; З. Ракић, *Српска минијатура XVI и XVII века*, Београд 2012, 296; А. Костић Ђекић, *Свети Арсеније Архиепископ српски*, in: *Српско уметничко наслеђе на Косову и Међохији. Идентитет, значај, угроженост*, ed. М. Марковић, Д. Војводић, Београд 2017, 468–469.

даности њеног увођења међу ликове најзначајнијих православних светих. Истовремено, указали су на укљученост српске цркве у сакралну историју на васељенском нивоу. Арсенијевом сакосу дали су, при томе, нарочит вид, јер је његова тканина црвена, заправо боје пурпура.³⁸ У сличним пурпурним сакосима поглавари српске цркве нису често представљани током средњег века.³⁹ Касније ће свети Арсеније Српски бити приказан у пурпурном сакосу на минијатури у поменутом рукопису Месецослова и житија светих за октобар из Руске националне библиотеке у Санкт Петербургу (сл. 15) и на икони Максима Тујковића.

Да разматрани лик светог архијереја не припада менолошкој представи за 28. октобар и да крај њега није сачуван пратећи натпис с именом, у њему не би могао бити са сигурношћу препознат свети Арсеније Српски. Физиономија другог српског архиепископа није била иконографски јасно утврђена ни у средњовековном сликарству, ни уметности каснијег периода. У ствари, била је веома променљива и када је реч о старосној доби у којој је свети Арсеније представљан и када је реч о дужини и облику његове косе и браде. На свом најстаријем сачуваном портрету, оном у параклису Светог Симеона у Студеници, то јест на његовом другом слоју, свети Арсеније је представљен као млађи човек тамних власи, дуге, при врху сужене и благо заобљене браде (сл. 9). У том виду, само са нешто седина и брадом обично подељеном у два дуга прамена, он ће бити представљен у олтарском простору Сопоћана, Светом Ахилију у Ариљу и апсиди параклиса Светог Димитрија у Дечанима (сл. 11, где су му власи немирније), а касније, рецимо, у параклису Светог Николе у Морачи и ђаконикону Студенице.⁴⁰ Потпуно тамне власи он има на представи у припрати Богородице Љевишке (црт. 2) и на минијатури из Санкт Пе-

АРХИЕПИСКОП АРСЕНИЈЕ

ЦРТ. 2. БОГОРОДИЦА ЉЕВИШКА У ПРИЗРЕНУ, СВЕТИ АРСЕНИЈЕ СРПСКИ (ЦРТЕЖ: БРАНИСЛАВ ЖИВКОВИЋ)

³⁸ О сакосима те боје cf. Стародубцев, *Сакос*, 525, 535.

³⁹ Стародубцев, *Сакос*, 535.

⁴⁰ Војводић, *Пушеви и фазе*, 60–65, сл. 10, 13, 15. Глава светог Арсенија на студеничкој представи веома је оштећена,

али се при врху браде и уз њену десну ивицу виде остаци боје који довољно јасно показују да је она била тамна и подељена у два прамена. Остатака тамно мрке боје на тој представи има и изнад чела и на темени, па је сасвим сигурно да су и власи косе биле тамне.

тербурга (сл. 15), али му је тамо облик браде изразитије или мање изразито измењен. Ипак, у нешто већем броју примера свети Арсеније је сликан као потпуно сед старац, дуге каткад шире а каткад мање широке браде, при врху обично, али не увек, благо сужене и подељене у два прамена. Тако је било почевши од проскомидије цркве Светих апостола у Пећи (сл. 10), преко северног параклиса уз наос Сопоћана и циклуса сцена у проскомидији Богородице Одигитрије у Пећи, до припрате Пећке патријаршије (сл. 13), егзонартекса Грачанице, Подврха, Жежевице, проскомидије у Морачи, Светог Николе у Градишту, Благовештења Кабларског, Светог Николе у Пећи, Прасквице, Пелинова итд.⁴¹

И у сликаном календару Дечана свети Арсеније је представљен као готово потпуно сед старац, али ту му се брада метласто шири надоле и равно је подсечена, док му је бујна права коса зачешљана за уши, ширећи се над слепоочницама. Она зато ствара утисак о крушкастом облику светитељеве главе. Иако такав лик, сагледан у целини, нема потпуне аналогије међу познатим представама светог Арсенија Српског – и иначе, како се видело, иконографски веома дивергентним – на њима је могуће пронаћи паралеле свим његовим засебним елементима. У припрати Богородице Љевишке други српски архиепископ представљен је, нешто раније, с истоветно зачешљаном косом и сличном, метласто проширеном и равно подсеченом брадом (црт. 2). С метластом брадом, такође, али нешто ужом и дужом, свети Арсеније је насликан и на првом слоју свог портрета у параклису светог Симеона Немање у Студеници (сл. 9). Међутим, и у Призрену и у Студеници он има сасвим тамне власи и изглед врло младог човека. Ваља приметити да су с готово истоветно обликованом, надоле проширеном седом брадом, каква обележава менолошку представу светог Арсенија, сликари дечанске припрате представили светог Саву II у Лози Немањића (сл. 14), мада она није карактеристична ни за иконографију тог трећег по реду српског архиепископа. Са друге стране живописци олтарског простора Дечана насликали су у апсиди параклиса Светог Димитрија, како је поменуто, светог Арсенија Српског као средовечног човека без тонзуре. Његова брада тамо је проседа, при врху сужена и подељена у два немирна прамена (сл. 11). Тако изражене међусобне разлике иконографских видова у којима се јављају представе светог Арсенија у једној цркви најверљивији су показатељ неустаљености његове иконографије. Наглашена типолошка разноликост двеју његових представа у различитим деловима истог храма не среће

⁴¹ Бабић, *Низови портрета*, 332, сл. 10; Тодић, *Грачаница*, 248, 250, сл. 124; Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, сл. 4, 38, 105, 106, црт. VI; Ракић, *Радул*, 143, 151, црт. 2, сл. 95; С. Петковић, *Фреске олтарског простора у цркви Жежевици из 1609. године – дело Георгија Митрофановића*, Саопштења 34 (2002) 251, сл. 3; *idem*, *Морача*, Манастир

Морача 2002, 71–72, сл. у боји 27; А. Скворан, *Црква манастира Светог Николе у Подврху*, in: *Манастир Светог Николе у Подврху (1606–2006)*, Београд 2006, ed. Г. Марковић, Београд 2006, 125, 126, сл. 8; Рајић, Тимотијевић, *Манастири*, 204, 205, сл. 168; Милорадовић, *Представа светог Арсенија*, 122–123, сл. 1, 2; Војводић, *Путеви и фазе*, сл. 17.

се само у Дечанима. И у неким другим српским задужбинама у којима су ликове светог Арсенија Српског изводили различити сликари, попут Сопоћана (једни у олтару, а други у северном параклису уз наос)⁴² или Мораче (поп Страхиња у проскомидији, а зограф Јован у параклису светог Николе),⁴³ ти се ликови међусобно дијаметрално разликују и по старосној доби представљеног и по другим иконографским детаљима.

*

Не можемо бити сигурни да је архиепископ Арсеније био једини српски свети чији је помен био сликом обележен у календару Пантократорове цркве у Дечанима. Једна представа за 14. јануар, када се прославља свети Сава Српски, сачувана је на западној страни лука између западних травеја јужног и западног брода. Реч је о сцени страдалништва синајских и раитских отаца, прилично истрвеној, нарочито у доњем делу.⁴⁴ Међутим, почетак натписа који је прати није сачуван, па се не може утврдити да ли је почињао ознаком за 14. дан јануара. Наиме, више датума у сликаном календару Дечана обележено је двома представама које се односе на различите свете или групе светих, при чему је само једна од њих, она прва, у натпису садржала ознаку за одређени датум.⁴⁵ Све представе у двома великим лунетама западног травеја јужног брода, на којим су биле насликане илустрације за дане од 9. до 14. јануара, потпуно су, нажалост, уништене.⁴⁶ Због тога није могуће сасвим искључити могућност да се на северном крају лунете на западном зиду поменутог травеја, непосредно уз лук на којем су насликани синајски и раитски оци, некада налазио лик светог Саве Српског, као први део илустрације за 14. јануар. Менолошка представа за 6. мај, када се слави пренос моштију светог Саве из Трнова у Милешеву, такође је у Пантократоровој цркви готово потпуно уништена.⁴⁷ Ипак, сасвим је мало вероватно да је успомена на тај пренос била обележена представом у Дечанима, пошто је поменути празник само изузетно уношен у средњовековне српске календарске рукописе.⁴⁸ Није извештан ни садржај дечанске менолошке представа за 13. фебруар, када се слави свети Симеон Немања. Ни она, нажалост, није сачувана у сликаном календару Дечана.⁴⁹ Дигиталне фотографије које су израдили Фонд Бла-

⁴² Војводић, *Пућеви и фазе*, сл. 10, 17.

⁴⁶ *Ibid.*, 394.

⁴³ *Ibid.*, сл. 15; Петковић, *Морача*, сл. у боји 27.

⁴⁷ *Ibid.*, 3

⁴⁴ Петковић, *Манасџир Дечани II*, 14; Мијовић, *Менолог*, 332, сл. 215; Кесић-Ристић, Војводић, *Менолог*, 394.

⁴⁸ За један пример помена тог празника cf. Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 98 (бр. 165). Реч је о Типику светог Саве Јерусалимског из друге четвртине или средине XIV века, који се чува у Хиландару.

⁴⁵ За поређење су нарочито занимљиви примери сликања два света или две различите групе светих што се славе истог дана на одвојеним али суседним зидним површинама. Cf. Кесић-Ристић, Војводић, *Менолог*, 386 (11. XI), 400 (4. III).

⁴⁹ Петковић, *Манасџир Дечани II*, 15; Мијовић, *Менолог*, 333.

го и Платонеум д. о. о. у оквиру два независна пројекта свеобухватног снимања фресака Дечана показују да је уз стојећу представу архијереја насликану јужно од прозора на јужном зиду југозападног травеја дечанске припрате ипак пратио натпис с календарском ознаком за 14. (·:въ дї с(тѣ)...),⁵⁰ а не 13. фебруар, како се у једном тренутку погрешно учинило.⁵¹ Од представе која је обележавала успомену на свете помињане 12. и 13. фебруара, а које су биле насликане изнад поменутог прозора, није сачуван ни најмањи траг, па ни остатак пратећег натписа. Због тога нема могућности да се утврди да ли је или не свети Симеон Српски био приказан у горњем десном углу поља око прозора на јужном зиду југозападног травеја, где се, судећи по логици низања менолошких представа, налазио лик светог слављеног 13. фебруара. На основу расположивог простора, закључује се пак да на том месту није била насликана стојећа фигура него светачко попрсје.

Нажалост, загонетке које поставља живопис Дечана нису решиве ни на другој страни. Споменичка грађа којом располажемо не дозвољава нам да донесемо довољно утемељен суд о мери у којој су српски свети били заступљени међу календарским представама на нашим средњовековним фрескама. Сасвим је извесно да у сликаном календару Старог Нагоричина није био обележен помен светих Симеона, Саве или Арсенија Српског.⁵² Изостанак њихових представа из нагоричког сликаног календара објашњава се чињеницом да је он саздан на основу грчких литерарних изворника, углавном цариградског синаксара.⁵³ С друге стране, међу илустрацијама у Трескавцу нема оних за прве две декаде јануара, за читав фебруар и октобар, када се славе најзначајнији до тада објављени свети Срби.⁵⁴ Прилично је, међутим, извесно да трескавачки менолог, попут нагоричког, није могао садржати представе српских светих, јер је уобличен углавном према стиховном календару византијског песника из XI века Христофора Митиленског. Ни у Грачаници, у чијем сликаном календару се јављају и грчке и српске дидаскалије, нису сачуване представе којима се обележавају помени за 28–31. октобар, 14. јануар и 13. фебруар,⁵⁵ на шта је скренула пажњу још Гордана Бабић.⁵⁶ Грачаничке илустрације за месец октобар имају српскословенске натписе, док ни једна од пред-

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ Кесић-Ристић, Војводић, *Менолог*, 398.

⁵² В. Р. Петковић, *Календар у сѣаром живојису српском (Фреске св. Ђорђа у Сѣаром Нагоричину)*, *Старинар* 1 (1923) 3–18; Мијовић, *Менолог*, 259–284; Бабић-Ђорђевић, *Класицизам доба Палеолога*, 479; Тодић, *Сѣаро Нагоричино*, 79–85, 115–117.

⁵³ Тодић, *Сѣаро Нагоричино*, 117.

⁵⁴ З. Расолкоска-Николовска, *Фрески од календарој во манастирој Трескавец*

кај Прилеј, КН 2 (1961) 45–56; Мијовић, *Менолог*, 307–315; М. Глигоријевић-Максимовић, *Сликани календар у Трескавцу и Стихови Христифора Митиленског*, *Зограф* 8 (1977) 48–55; С. Смолчић Макуљевић, *Манасѣир Трескавац*, Београд 2019, 173–209.

⁵⁵ В. Р. Петковић, *Из црквеног календара у живојису Грачанице*, *Гласник СНД* 19 (1938) 79–86; Мијовић, *Менолог*, 285–303; Тодић, *Грачаница*, 99–106, 124–125.

⁵⁶ Бабић, *Иконографски програм живојиса у њијрајшама*, 115.

става за јануар и фебруар није сачувана, па се не зна какви су их натписи пратили. Својевремено је изнета прилично заснована претпоставка да су српскословенски натписи уз представе менолога у Грачаници плод непосредног превођења с грчког рукописног предлошка, коришћеног и приликом осликавања виших зона припрате Старог Нагоричина.⁵⁷ То би, надаље, могло да доведе до закључка да ликови српских светих нису били уведени ни у грачанички сликани календар. Но, према поменутом мишљењу професорке Бабић, овде је умесно задржати опрез.⁵⁸ Одлука да се у нижим зонама сликаног менолога Грачанице, ближим оку верних, напусти исписивање натписа на грчком језику и започне писање српских сигнатура била је несумњиво подстакнута жељом за прилагођавањем потребама, укусу и назорима српске средине. Не треба зато искључити могућност да је то прилагођавање подразумевало и укључивање представе најзначајнијих српских светих у сликани календар.

Од менолога из храма Светог Ђорђа у Кичеву и Свете Тројице у Ресави претекли су само скромни фрагменти,⁵⁹ те се о поменима светих који су у тим сликаним календарима били обележени сликом, па и онима што су можда чували успомену на српске свете, не може рећи ништа одређеније. Осим тога, на веома оштећеним фрескама са календарским представама у две поменуте цркве није сачувано сведочанство о томе на којем језику су били исписани пратеће дидаскалије. Сасвим је, ипак, извесно да су у Ресави натписи уз представе сликаног менолога, као и уз остале зидне слике, били српскословенски. Ако је око 1332. године на сводовима припрате Пећке патријаршије био насликан менолог, као што је то било у XVI веку,⁶⁰ онда је сасвим могуће да су у њему били представљени и поједини српски свети. У том правцу размишљање води чињеница да су сви натписи на остацима првобитног сликарства у луковима и највишим

⁵⁷ Мијовић, *Менолог*, 44–45; Тодић, *Грачаница*, 125.

⁵⁸ Cf, supra.

⁵⁹ Р. Зарић, Остаци фресака у припрати Манасије, *Саопштења* 24 (1992) 100–105; S. Cvetkovski, *Les fresques de l'église Saint-Georges – monastère de Knežino*, in: *На њраговима Војислава Ј. Ђурића*, ed. Д. Медаковић, Ц. Грозданов, Београд 2011, 144–146; J. Prolović, *Resava (Manasija)*, Wien 2017, 357–359.

⁶⁰ Према ономе што се данас зна [cf. Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 134–143; Д. Војводић, *Скривене и заборављене фреске Данилове патријаршије у Пећи*, *Зограф* 43 (2019) 129–148] менолог првобитно засигурно није био представљен на зидовима, пиластрима и у потрбушју лукова пећке припрате. Он је

могао бити насликан једино у уништеним крстастим сводовима, чије је првобитно сликарство потпуно непознато. Пошто је тих сводова било дванаест, у сваком се морало наћи места за илустрације једног месеца литургијске године. То би даље значило да су у сваком од четири сегмента крстастих сводова биле насликане илустрације за седам или осам датума, што није сасвим немогуће. На поједиим сегментима нешто мањих крстастих сводова дечанске припрате – који имају веома широка ребра, па им је површина за сликање иконографских садржаја додатно смањена – сликом је заступљено шест датума. Осим тога, крстасти сводови пећке припрате налазили су се на мањој висини но сводови бочних бродова дечанског нартекса, а то је омогућавало смањивање величине и повећавање броја фигура и сцена на пећким сводовима.

зонама зидова поменуте приправе српскословенски,⁶¹ па су истим језиком морале бити исписане и дидаскалије претпостављеног менолога. И сликани календари у цркви Светог Ђорђа у Будимљи и Марковом манастиру имају искључиво српскословенске натписе. Први од та два менолога сачуван је, међутим, сасвим фрагментарно док је други од настанка садржавао илустрације само за неколико месеци: септембар, октобар, новембар и прву половину децембра.⁶² У будимљанским Ђурђевим ступовима, које је некада красио веома развијен циклус синакских представа, сачувано је свега неколико календарских илустрација. Међу њима се могу с поуздањем препознати само представе светих прослављаних између 7. и 10. новембра и током неколико дана друге декаде августа.⁶³ Од нарочитог је значаја пак натпис који прати менолошку представу за 9. новембар. Његов текст је преузет, готово сигурно, из неког рукописа српског превода нестиховног пролога, какав је синаксар Константина Мокисијског чуван у Загребу (ЈАЗУ IIIc 6),⁶⁴ из краја XIII века, у који су укључена и житија појединих српских светих.⁶⁵ Утолико је већа штета што у Будимљи, чији сликани календар настаје готово истовремено с дечанским (1343–1345),⁶⁶ нису сачуване илустрације за дане када се славе најзначајнији српски свети. У Марковом манастиру илустрације за јануар и фебруар нису уопште биле изведене. Међутим, насликане су представе за октобар, а међу њима и она за 28. дан тог месеца с ликовима светог Теренција и свете Неониле, али с натписом: *кн. арсение*, који се односи на другог српског архиепископа, светог Арсенија Српског (сл. 12).⁶⁷

Појава имена светог Арсенија Српског у оквиру календарске представе за 28. октобар у Марковом манастиру добила је недавно сасвим прихватљиво објашњење. Претпостављено је да су се сликар и исписивач натписа служили међусобно различитим редакцијама синаксара, односно месецослова.⁶⁸ Сликара је вероватно користио грчки, а исписивач натписа неки српскословенски спис устројен према календару црквених празника. Разложност таквог образложења лежи у чињеници да се помени српских светих јављају у незанемарљивом броју наших средњовековних рукописа разнолике богослужбене намене са календарским списковима светих

⁶¹ Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка иаџри-јаршија*, сл. 79–81; Војводић, *Скривене и заборављене*, 131, 136.

⁶² И. Ђорђевић, Д. Војводић, *Зидно сликарство сиволашње приправе Ђурђевих ступова у Будимљи*, Зограф 29 (2002–2003) 161–180; Томић Ђурић, *Фреске Марковог манастира*, 243–268.

⁶³ Мијовић, *Менолог*, 342; Ђорђевић, Војводић, *Зидно сликарство сиволашње приправе Ђурђевих ступова*, 162–169.

⁶⁴ Ђорђевић, Војводић, *Зидно сликарство сиволашње приправе Ђурђевих ступова*, 164.

⁶⁵ V. Mošin, *Slavenska redakcija prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII–XIII vijeka*, ZHJJA 2 (1959) 32.

⁶⁶ За датовање сликарства приправе Светог Ђорђа у Будимљи в. Д. Војводић, *Остаци владарских припрема и датовање фресака ексонартекса Ђурђевих ступова у Будимљи*, Гласник ДКС 27 (2003) 71–74.

⁶⁷ Томић Ђурић, *Фреске Марковог манастира*, 251–253, сл. 118.

⁶⁸ Милорадовић, *Представа светог Арсенија*, 128; Томић Ђурић, *Фреске Марковог манастира*, 251–253, 261.

и њима посвећеним саставима. Нажалост, ни српски пролози, минеји и месецослови из XIII и XIV века нису сачувани у мери која би омогућила сасвим поуздане закључке. Ипак, они пружају нешто јаснију слику о процесу укључивања помена наших светих у календар празника Српске аутокефалне цркве но што је дају сувремене сликани календари. Сачувано је веома мало српских нестиховних пролога из XIII и прве половине XIV столећа, нарочито оних са житијима за прва три месеца византијске године. Међутим, може се приметити да је синаксарски помен светог Симеона (13. фебруар) забележен већ у најстаријем познатом прологу српске редакције тог типа – рукопису бр. 70 збирке Уварова (Колекција Норова VI) из московског Државног историјског музеја, насталом у другој половини XIII столећа.⁶⁹ Убрзо потом у пролозима ће почети да се јављају и хагиографски састави посвећени другим светим Србима. У већ поменутом рукопису са српскословенским преводом пролога Константина Мокусијског (ЈАЗУ IIIc 6) из краја XIII века, осим кратког житија светог Симеона (13. фебруар), налазе се и синаксарска житија светог Саве (14. јануар) и светог Арсенија Српског (28. октобар), а забележена је и успомена на светог краља Стефана Уроша I (1. мај).⁷⁰ Иста верзија Арсенијевог синаксарског житија, старија од оне произашле из пера архиепископа Данила II, среће се и у једном рукопису из наредног столећа. Придružена је служби светом Арсенију у служабном минеју за септембар-октобар, Народне библиотеке Србије Рс. 5, из друге четвртине XIV века, под 28. октобром (уз помен светих Теренција и Неониле).⁷¹ По свему судећи, она је у тај минеј преузета из неког данас изгубљеног синаксара. Пролог српскословенске редакције из друге половине XIV века, који се чува у Берлину (Рс. 38), има помен светог Саве.⁷² Са друге стране, у Лесновском прологу (САНУ 53) из 1330. године, рукопису српске и македонске редакције, нема житија или помена српских светих. Од јужнословенских у њему се прославља само култ најнепосредније повезан с местом настанка рукописа – култ преподобног Гаврила Лесновског.⁷³

Најстарији сачувани стиховни пролози српскословенске редакције потичу тек из друге половине XIV века, иако се сматра да су обе верзије његовог српског превода настале још почетком тог или крајем претходног столећа.⁷⁴ Међу таквим пролозима из XIV века заиста је мало оних

⁶⁹ Mošin, *Slavenska redakcija*, 32.

⁷⁰ *Ibid.*; idem, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I, *Opis rukopisa*, Zagreb 1955, 159–160. На основу записа о првопрестолном игуману, Владимир Мошин је изнео претпоставку да је тај пролог преписан у Студеници (idem, *Slavenska redakcija*, 32). Веома рано истицање култа светог Симеона (краља Стефана Уроша I) пак као да би указивало на Сопотане као место редиговања рукописа.

⁷¹ Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне Библиотеке Србије*, I, Београд 1986, 9–10.

⁷² П. Симић, *Хиландарски ѿићик монаха Романа, 1331. г.*, Краљево 2010, 246.

⁷³ Стародубцев, *Оглед*, 85, нап. 101, 102.

⁷⁴ Д. Богдановић, *Две редакције стишовног пролога у рукописној збирци манастира Дечана*, Упоредна истраживања 1 (1976) 62–63; idem, *Историја синаре српске*

који садрже синаксарска житија за зимски део године, нарочито за октобар. При томе, рецимо, у Стиховном прологу за зимски део године из Универзитетске библиотеке у Београду Рс. 16, датованом у 1355–1365. годину, али чини се нешто млађем, недостаје знатан број листова с житијима и поменима за октобар. У том рукопису само је делимично сачуван део који се односи на 28. дан поменутог месеца, и у њему нема трагова житија светог Арсенија.⁷⁵ Синаксарских помена српских светих нема ни у неким боље очуваним стиховним зимским пролозима датованим у другу половину XIV века: манастир Никољац Рс. 34 (септембар–децембар) из 1350–1360. године;⁷⁶ Универзитетска библиотека у Београду Рс. 17 (јануар–април) из 1360–1370;⁷⁷ Југославенска академија знаности и умјетности Рс. III b 19 (децембар–фебруар), из 1370;⁷⁸ манастира Дечана Рс. 55 (децембар–фебруар), из 1370–1380;⁷⁹ Цетињски манастир Рс. 18 (октобар–децембар) из 1375–1385;⁸⁰ Пећка патријаршија Рс. 56 [94], из последње четвртине XIV столећа,⁸¹ и Рс. 57 [95], из 1390–1399.⁸² итд. Међутим, синаксарска житија светог Саве и светог Симеона Српског укључена су у стиховни зимски пролог Црквене општине у Прилепу Рс. 3 (септембар–фебруар), датован у 1385–1395. годину.⁸³ У том прилепском рукопису, према мишљењу Прибислава Симића, не налазимо помен светог Арсенија јер недостаје лист на којем је он био исписан.⁸⁴ Житије Светог Саве јавља се и у стиховном прологу из манастира Дечана Рс. 54 (децембар–фебруар), из 1394. године.⁸⁵

И службе српским светим веома рано су почеле да улазе у богослужбене књиге писане нашим језиком. Већ се у најстаријем српском празничном минеју САНУ Рс. 361, из средине XIII века, налази препис Савине службе преподобном оцу Симеону Новом Српском (13. фебруар).⁸⁶ Раније смо

књижевности, Београд 1980, 166, 167–168; Л. Тасева, *Паралелне јужнословенске преводне Службеног пролога и природних синаксарей*, *Byzantinoslavica* 44 (2006) 170.

⁷⁵ На основу прегледа фотографија рукописа на званичном сајту Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду.

⁷⁶ Cf. В. Мошин, *Ћирилски рукописи у манастиру Никољу код Бијелог Поља*, *ИЗ* 18 (1961) 692. Тај рукопис, међутим, садржи прологе неких јужнословенских светих: преподобне Параскеве, светог Јована Рилског и светог Илариона Мегленског.

⁷⁷ В. Ћоровић, *Рукописи Универзитетске библиотеке у Београду*, *Споменик СКА* 87 (1938) 97 (бр. 12).

⁷⁸ Мошин, *Ћирилски рукописи Југославенске академије*, 175–178 (бр. 114).

⁷⁹ Д. Богдановић et al., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*, I, Београд 2011, 189–194.

⁸⁰ V. Mošin, *Ћирилски рукописи Цетинског манастира (Извештај о раду на Цетинју и 1054. год)*, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 61 (1954) 281.

⁸¹ Idem, *Рукописи Пећке патријаршије*, *Старине КиМ* 4–5 (1968–1971) 95.

⁸² *Ibid.* 96.

⁸³ В. Мошин, *Словенски рукописи во Македонија*, Скопје 1971, 228, 238; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982, 85.

⁸⁴ Симић, *Хиландарски ѿписик*, 263.

⁸⁵ Богдановић et al., *Опис ћирилских рукописних књига*, 187.

⁸⁶ Т. Суботин-Голубовић, *Кули светог Ахилија Лариског*, *ЗРВИ* 26 (1987) 21, нап. 1.

поменули да Служабни минеј за септембар–октобар Народне библиотеке Србије Рс. 5, из друге четвртине XIV века, има службу светом Арсенију Српском.⁸⁷ Под 28. октобром она је била заступљена и у Оливеровом минеју (за септембар–децембар), написаном 1342. године у Леснову,⁸⁸ и у Хлудовском бр. 146 из 1388. године,⁸⁹ али је, разумљиво, нема у Братковом минеју (НБС Рс. 647), чији је део са службама за октобар преписан још за живота другог српског архиепископа. Међутим, у трећем делу тог минеја, насталом око 1330. године, садржана је пак служба светом Сави Српском.⁹⁰ Овај летимичан осврт на укључивање служби српским светима у поједине минеје из XIII и прве половине XIV века дат је ради додатног подсећања на чињеницу да су свети Срби били ушли у календар прослава светачких успомена Српске аутокефалне цркве у време када настају поједини сликани менолози. Осим тога, не треба сумњати у непосредну и посредну повезаност избора и распореда служби у минејима са календарским списковима светих у месецословима типика,⁹¹ мада та веза није у довољној мери проучена.⁹² Природно је, с друге стране, да су спискови месецослова типика били у узајамном односу и са избором и распоредом житија, односно помена у пролозима.⁹³ Наравно, сасвим је мало вероватно да су минеји коришћени као непосредни рукописни предлошци приликом сликања менолога. Својевремено је добро примећено да су знатно погодније штиво у том погледу могли представљати српски преводи пролога. У прилог таквој препоставци уверљиво би говорио садржај пратећег натписа уз представу за 9. новембар у сликаном календару у Ђурђевићевим ступовима у Будимљи.⁹⁴ Важно је стога подсетити да су још од друге половине XIII столећа у састав српских пролога укључивана синаксарска житија српских светих, мада не обавезно и редовно.

⁸⁷ Штављанин-Ђурђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић, *Опис*, 9.

⁸⁸ Реч је о најстаријем препису Службе светом Арсенију у рукопису бр. 62 старе Народне библиотеке, који је изгорео у немачком бомбардовању Београда 1941. године, Сф. Стојановић, *Каталог Народне библиотеке*, 58, бр. 191; Ѓ. Поп-Атанасов, И. Велев, М. Јакимовска-Тошиќ, *Скрипторски центри во средновековна Македонија*, Скопје 1997, 150–161; Љ. Штављанин-Ђурђевић, *Још један (неописани) препис службе архиепископу Арсенију српском*, АП 1 (1979) 103–118, 103–118.

⁸⁹ Симић, *Хиландарски списак*, 201.

⁹⁰ Штављанин-Ђурђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић, *Опис*, 344; З. Ранковић, *Структура Брајиковог минеје. Крајак иреглед*, АП 26–27 (2004–2005) 113.

⁹¹ Архиепископ Сергий, *Полный месяцеслов Востока I*, Владимир 1901, 195–227; М. Скабаланович, *Избрана дела. Књига прва. Тумачење ишика*, Шибеник 2008, 245–250.

⁹² О томе cf.; Т. Суботин-Голубовић, *Календари српских рукописа прве половине XV века*, ЗРВИ 43 (2006) 175–188; З. Ранковић, *Месецослов Студијско-алексијевског ишика и њамаи свейих у Јагићевим минејима и Брајиковом минеју*, ЦС 4 (2007) 371–375.

⁹³ Архиеп. Сергий, *Полный месяцеслов*, 3–39, 89–194, 277–338; Д. Е. Стефановић, *Прилог ироучавању месецослова XIII и XIV века*, ЈФ 45 (1989) 138; Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 166–168; Симић, *Хиландарски списак*, 238–265.

⁹⁴ О томе cf. supra.

Међутим, чини се да нипошто не би требало искључивати могућност да су живописци српских цркава и они који су надзирали њихов рад при сликању календара могли консултовати и месецослове, то јест менологе. Они су, заправо најпрегледније календарско штиво, а под одређеним датумима имају најчешће један или два помена, ретко кад три или четири, управо као и сликани календари у Дечанима или Марковом манастиру. Нарочит значај и утицај имали су месецослови типика. Осим тога поједини менолози садрже и кратка житија или тропаре појединим светима који се славе у одређене дане. У сваком случају помени српских светих бележена су прилично често у нашим месецословима, илити менологионима уз јеванђеља, апостоле, псалтире или часловце. Најпре су у њих укључивана подсећања на празнике светих Симеона и Саве (још током XIII века),⁹⁵ а онда и светог Арсенија (од почетка XIV столећа). Најстарији менолошки помен светог Арсенија Српског сачуван је у месецослову Праксапостола јеромонаха Гервасија (Хиландар бр. 47, лист 150) из 1312–1316. године, а касније се среће и у више других рукописа из истог столећа.⁹⁶ Тако је, рецимо, у „Синаксару“, заправо месецослову-тропарнику уз Часослов манастира Дечана (бр. 107, л. 156–156³) дијак Брајен забележио негде у последњој четвртини XIV века помен светог Арсенија. Под 28. новембром поменути су ту најпре свети Тренције и Неонила и преподобни отац Стефан Саваит, али су дата два тропара једино из службе посвећене другом српском архиепископу.⁹⁷ Месецослов поменутог часослова устројен је потпуно према Дечанском типиксу, чији се препис из око 1335. чува у Руској националној Библиотеци у Санкт Петербургу (Ф. п. I. 93). У том дечанском уставу, као и у хиландарском препису јерусалимског типика из средине XIV века (Рс. 165), забележени су помени светог Саве и светог Симеона Српског.⁹⁸ Међутим, већ у Романовом типиксу из 1331. године, осим помена прве двојице светих Немањића, унет је, под 28. октобром, помен светог Арсенија Српског. Уз помене сва три српска света дат је по један тропар који их прославља.⁹⁹

Иако није ни приближно свеобухватан и потпун, понуђени преглед показује да су помени и житија српских светих, као и њима посвећене

⁹⁵ Архиеп. Сергей, *Полный месяцеслов*, 130; Mošin, *Slavenska redakcija*, 59; Богдановић, *Каталог*, бр. 1, 9, 10, 11, 12, 14, 19, 20, 21, 23, 46, 47, 48, 53, 54, 55, 60, 73; Стефановић, *Прилог проучавању месецослова*, 145, 147–149, 151–152.

⁹⁶ За преглед помена светог архиепископа Арсенија у месецословима изборних апостола, изборних јеванђеља и четворојеванђеља из XIV века cf. Богдановић, *Каталог*, бр. 9, 10, 12, 14, 47; А. Рочкомановић, *Светии архиепископ Арсеније I у месецословима од XIV до XIX века*, ПКЖИФ 74 (2008) 128.

⁹⁷ Богдановић et al., *Опис ћирилских рукописних књига*, 445.

⁹⁸ Богдановић, *Каталог*, 98; В. Савић, *Месецослов Јерусалимског типика. Рукопис Архива САНУ*, Ниш – Манастир Сопоћани 2003, 7; idem, *Дечански типик*, in: *Српско уметничко наслеђе на Косову и Мејхохији. Идентитет, значај, угроженост*, ed. М. Марковић, Д. Војводић, Београд 2017, 364 (са страјом литературом).

⁹⁹ Л. Мирковић, *Романов типик*, ЗМСДН 13–14 (1956) 57; Симић, *Хиландарски типик*, 263.

службе или поједини тропари, били укључивани у различите календарски устројене богослужбене рукописе још током друге половине XIII и у XIV столећу. Укључивање богослужбене успомене на свете Србе у тим временима није било ни обавезно ни редовно, али се никако не би могло рећи да је било нарочито ретко, односно спорадично. Осим тога, може се запазити да је временом добијало на замаху. Реч је о процесу везаном за уобличавање и устаљивање богослужбене праксе једне аутокефалне цркве, која се није морала доследно држати хеортолошких узуса Цариградске или било које друге патријаршије. Српска архиепископија а потом патријаршија, као и друге помесне аутокефалне цркве, била је власна да сама редигује свој месецослов – заснован испрва више на цариградским уставима а касније претежно на јерусалимском типичу – и да у њега уноси помене светих који су се објавили у њеном окриљу али и било где у васељени. Очеvidно, Српска црква је још од средине XIII столећа почела да уводи помене националних светих у календар различитих богослужбених списа, мада прилично спонтано и несистематски. То укључивање српских светих у спискове општеправославних светаца зависило је изгледа у знатној мери од пажње и намера преводилаца и преписивача богослужбених рукописа, односно од схватања, обичаја и потреба неке уже монашке средине у којој су рукописи превођени, редиговани и преписивани. Каткада су помени светих Срба уношени накнадно на маргине страница с месецословом, као у Никодимовом типичу,¹⁰⁰ али не предуго након превођења и преписивања рукописа. Имајући у виду све то што се односи на богослужбене рукописе, тешко је пронаћи било какву канонску или обичајну запреку увођењу успомене на српске свете у средњовековне сликане менологе. Представа светог Арсенија српског у сликаном календару манастира Дечана и његово име забележено у менолошкој представи за 28. октобар у Марковом манастиру, показују да тих запрека, заправо, није ни било. Изгледа, ипак, да се увођење српских светих у сликане календаре, као и у месецослове, минеје и прологе у рукописима одвијало постепено и да је пресудно зависило од снаге одређених култова.

На пораст поштованости другог српског архиепископа крајем XIII и у првој половини XIV века несумњиво је утицала чињеница да је негде око 1291. године седиште српске аутокефалне цркве премештено у његову задужбину цркву Светих апостола у Пећи, у којој се налазио ктиторов гроб.¹⁰¹ Из тог времена, краја XIII столећа, потиче и прво, кратко пролошко Арсенијево житије, настало управо у Пећи.¹⁰² У другој четвртини XIV

¹⁰⁰ Те допуне, од којих се она на л. 546 односи на помен светог Арсенија Српског, извело је више писарских руку у неколико наврата током XIV века. Cf. *Титик архиепископ Никодима, I, Фойџиџија изгорелог рукописа Народне библиотеке у Београду*, приредио, Ђ. Трифуновић, Београд 2004, л. 33а, 54б, 68б, 77б, 83б, 91а, 105а, 116а, 121а.

¹⁰¹ О ширем културолошком и култном контексту развоја поштовања архиепископа Арсенија као светог у српској средини cf. Д. Поповић, *Ризница сјасења. Култи реликвија и српских светих у средњовековној Србији*, Београд – Нови Сад 2018, 290–296.

¹⁰² Његов творац је неки анонимни пећки монах. Cf. Ђ. Сп. Радојичић, *Анџологија*

века архиепископ Данило II написао је ново, пространо житије светог Арсенија Српског, а готово је сигурно да је он творац и службе истом светом, састављене, помишља се, још у другој деценији поменутог столећа.¹⁰³ Као плод тежње да се култ светог Арсенија потпуно развије и заокружи ваља видети и посвећивање параклиса, то јест простора проскомидије, другом по реду поглавару српске аутокефалне цркве у пећком храму Богородице Одигитрије, задужбини архиепископа Данила.¹⁰⁴ Тај параклис – или, како вели Данилов ученик, „црква“ – прислоњен је уз храм Светих апостола тачно на месту на којем се с друге старне зида налази Арсенијев саркофаг.¹⁰⁵ На зидовима параклиса насликан је, по ктиторовој жељи, и циклус патрона – светог Арсенија Српског.¹⁰⁶ Не би требало, стога, да зачуди што је у оближњим Дечанима, управо крајем те друге четвртине XIV века, култ светог Арсенија добио посебан одраз. Свети Арсеније насликан је како служи са светим Савом у апсиди северног параклиса Пантократорове цркве,¹⁰⁷ а дан његовог годишњег помена обележен је представом у живописаном календару у припрати. Употпуњен и оснажен култ другог српског архиепископа оставио је трага, ма како скромног, и у Марковом манастиру (сл. 12).

***

Не изгледа нимало вероватно да је култ светог Арсенија нашао одраза у сликаним календарима наших средњовековних храмова, а да га нису нашли старији и знатно јачи култови светих Симеона и Саве. И претходно понуђени, сасвим шути преглед календарских помена српских светих у богослужбеним списима јасно показује да се двојица Немањића у њима појављују знатно пре осталих и јављају се убедљиво најчешће. Осим тога њихови светачки ликови укључивани су веома често, већ од друге деценије XIV столећа, у низ представа општеправославних светих у најнижој зони наоса српских цркава. Надаље, боље сачувани српски сликани календари из каснијих времена садрже представе светог Саве и светог Симеона везане за датуме њихових годишњих празника. У оквиру илустрације за 14. јануар у живописаном менологу приправе Пећке патријаршије из 1565. године насликано је попрсје светог Саве „првог

сїаре срїске књижевностїи, Београд 1960, 318.

¹⁰³ Данило Други, *Живоїи краљева и архїеїскоїа срїских. Службе*, прир. Г. Мак Данијел, Д. Петровић, Београд 1988, 22–23, 28–36, 151–180.

¹⁰⁴ *Данилови настїављачи. Данилов ученик и други настїављачи Даниловог зборника*, приредио Г. Мак Данијел, Београд 1989, 111; Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка ѡїїријаршија*, 162 (В. Ј. Ђурић).

¹⁰⁵ *Данилови настїављачи*, 111; Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка ѡїїријаршија*, 132 (В. Ј. Ђурић).

¹⁰⁶ В. Ј. Ђурић, *Истїоријске композиције у срїском сликарстїву средњег века и њихове књижевне ѡаралеле III*, ЗРВИ 11 (1968) 99–103; Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка ѡїїријаршија*, 162–164 (В. Ј. Ђурић).

¹⁰⁷ Петковић, *Манастїр Дечани II*, 22, Т. СXLVI; Поповић, *Програм живоїиса у ѡараклису Св. Димїїрија*, 319–320, сл. 1, 2.

архиепископа српског¹⁰⁸. Представе за 28. октобар и 13. фебруар, нажалост, нису пронађене у том сликаном календару.¹⁰⁹ Међутим, с обзиром на појаву Савине представе, врло је вероватно да су их чинили ликови светог Арсенија и светог Симеона Мироточивог. На такав закључак наводио би и сликани календар цркве светог Николе у грбаљском селу Пелинову, настао 1716–1717. године. Осим фигуре светог Саве (14. јануар), у пелиновски менолог укључене су и представе светог Симеона (13. фебруар) и светог Арсенија Српског (28. октобар).¹¹⁰ Рекло би се због свега наведеног како је врло вероватно да су услед губитка или знатних оштећења календарских илустрација за октобар, јануар и фебруар у Грачаници, Дечанима, Будимљи и Ресави изгубљене и неке од менолошких представа с ликовима српских светих.¹¹¹ Њих је могло бити и у пећкој Даниловој припрати, ако је и њен првобитни програм, изведен око 1332. године, укључивао сликани календар.

Иако се никада не треба одрећи наде, чини се сасвим мало изгледним да ће се икада сазнати довољно о потпуно изгубљеним сликаним календарима, односно о садржају ишчезлих делова познатих српских менолога. Због тога ће, стицајем неповољних околности, заувек остати непозната и приближна мера у којој су српски свети били укључивани у њих. Уз потврду да су српски свети ипак представљани у нашим сликаним менолозима, у дечанској Пантократоровој цркви се сачувала и основа за претпоставку да поменута мера није била занемарљива. Одатле је сасвим јасно колико су сумње професорке Гордане Бабић и њена виšekратна преиспитивања закључка о помињању, односно представљању наших светих у сликаним календарима, били оправдани. Мада је све што је било познато говорило да су из њих биле потпуно изостављене представе српских светих, мада су многи, па и она сама, нудили објашњење тог изостанка, Гордана Бабић је успела да у себи сачува незаспалу сумњу и истраживачки немир пред особеном научном загонетком. Настојала је да тај немир пробуди и у својим ђацима, не баш увек спремним да га истрпе до краја. Враћајући се сећањем у разговор с нашом драгом професорком и оно спарно дечанско предвечерје, у време када је она имала мање година но што ја имам сада, осећам ученички стид јер сам тако касно досегао до одговора који сам ипак био позван да пружим још тада.

¹⁰⁸ Мијовић, *Менолог*, 368.

¹⁰⁹ *Ibid.*, 365, 369.

¹¹⁰ *Ibid.*, 383, 385; Милорадовић, *Представа светог Арсенија*, 122–123, сл. 1, 2.

¹¹¹ Насупрот томе, Павле Мијовић је поводом укључивања ликова српских и

јужнословенских светих у сликане календаре у Пећи и Пелинову, изнео мишљење да је „тима питање уношења словенских светачких нома у менолошке циклусе сведено на епизоду“. Cf. Мијовић, *Менолог*, 171.

- Архиепископ Сергей (Спасский), *Полный месяцеслов Востока* I, Владимир 1901.
- Бабић Г., *Иконографски програм живописа у иријраијама црква краља Милутина*, in: *Византијска уметност почетком XIV века*, ed. С. Петковић, Београд 1978, 105–125.
- Бабић Г., *Низови иоријеја српских епископа, архиепископа и иријрајаха у зидном сликарству (XIII–XVI в.)*, in: *Сава Немањин – Свети Сава. Историја и предање*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1979, 319–340.
- Бабић-Ђорђевић Г., *Класицизам доба Палеолога у српској уметности*, in: *Историја српског народа*, I, Београд 1981, 476–495.
- Богдановић Д. et al., *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*, I, Београд 2011.
- Богдановић Д., *Две редакције стиховног пролога у рукописној збирци манастира Дечана*, Упоредна истраживања 1 (1976) 31–71.
- Богдановић Д., *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982.
- Богдановић Д., *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980.
- Богдановић Д., *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978.
- Војводић Д., *Остаци владарских иоријеја и давовање фресака ексонартекста Ђурђевих ступова у Будимљи*, Гласник Друштва конзерватора Србије 27 (2003) 71–74.
- Војводић Д., *Пути и фазе уобличавања средњовековне иконографије светог Саве Српског*, Ниш и Византија 13 (2015) 49–72.
- Војводић Д., *Скривене и заборављене фреске Данилове иријраје у Пећи*, Зограф 43 (2019) 129–148.
- Глигоријевић-Максимовић М., *Сликани календар у Трескавцу и Стихови Христифора Мишиленског*, Зограф 8 (1977) 48–55; С. Смолчић Макуљевић, *Манастир Трескавац*, Београд 2019, 173–209.
- Данило Други, *Животи краља и архиепископа српских. Службе, прир.* Г. Мак Данијел, Д. Петровић, Београд 1988.
- Данилови настављачи. Данилов ученик и други настављачи Даниловог зборника*, приредио Г. Мак Данијел, Београд 1989.
- Ђорђевић И., Војводић Д., *Зидно сликарство старошашке иријраје Ђурђевих ступова у Будимљи*, Зограф 29 (2002–2003), 161–179.
- Ђурић В. Ј., *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле III*, Зборник радова Византолошког института 11 (1968) 99–119.
- Ђурић В. Ј., Ђирковић С., Кораћ В., *Пећка иријраија*, Београд 1990.
- Зарић Р., *Остаци фресака у припрати Манасије*, Саопштења 24 (1992) 99–112.
- Ивановић М., *Црква Преображења у Будисавцима*, Старине Косова и Метохије 1 (1961) 120.
- Кесић-Ристић С., Војводић Д., *Менолог*, у: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, САНУ, Посебна издања, бр. 632, Одељење историјских наука, књ. 22, Београд 1995, 378–425.
- Костић Ђекић А., *Свети Арсеније Архиепископ српски*, in: *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентитет, значај, угроженост*, ed. М. Марковић, Д. Војводић, Београд 2017, 468–469.
- Манојловић-Радојчић Љ., *Илустрације календара у Марковом манастиру*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 9 (1973) 61–80.
- Мијовић П., *Менолог. Историјско-уметничка истраживања*, Београд 1973, са старијом литературом.

- Милорадовић К., *Представа светог Арсенија Српског у њелиновском сликаном календару*, Саопштења 47 (2015) 121–129.
- Миљковић Б., *Кружни њосћириг у њравославној цркви*, Зборник радова Византолошког института 50/2, *Mélanges Lj. Maksimović* (2013) 987–1001.
- Мирковић Л., *Романов њићик*, Зборник Матице српске за друштвене науке 13–14 (1956) 47–59.
- Мошин В., *Рукојиси Пећке њаћирјаришије*, Старине Косова и Метохије 4–5 (1968–1971) 5–136.
- Мошин В., *Словенски ракојиси во Македонија I–II*, Скопје 1971.
- Мошин В., *Ћирилски рукојиси у манасћиру Њикољцу код Бијелог Поља*, Историјски записи 18 (1961) 681–708.
- Петковић В. Р., *Из црквеног календара у живојису Грачанице*, Гласник Скопског научног друштва 19 (1938) 79–86.
- Петковић В. Р., *Календар у сћаром живојису српском (Фреске св. Ђорђа у Сћаром Нагоричину)*, Старинар 1 (1923) 3–18.
- Петковић В. Р., *Манасћир Дечани II. Живојис*, Београд 1941.
- Петковић С., *Морача*, Манастир Морача 2002.
- Петковић С., *Фреске ољтарског њросћора у цркви Јежевици из 1609. године – дело Георгија Мићрофановића*, Саопштења 34 (2002) 249–261.
- Поп-Атанасов Ѓ., Велев И., Јакимовска-Тошиќ М., *Скрићторски ценћри во средно-вековна Македонија*, Скопје 1997.
- Поповић Б., *Програм живојиса у њараклису Св. Димитрија. Ољтар*, in: *Зидно сликарство манасћира Дечана, Граћа и сћудије*, ed. В. Ј. Ѓурић, Београд 1995, 319–320.
- Поповић Д., *Ризница сћасења. Кулћ реликвија и српских светњих у средњовековној Србији*, Београд – Нови Сад 2018.
- Радојичић Ђ. Сп., *Аћиологија сћаре српске књижевностњи*, Београд 1960.
- Радојичић С., *Тонзура светњог Саве*, in: *idem, Узори и дела сћарих српских уметњика*, Београд 1975, 19–31.
- Рајић Д., М. Тимотијевић, *Манасћири Овчарско-кабларске клисуре*, Чачак 2004.
- Ракић З., *Радул. Српски сликар XVII века*, Нови Сад 1998.
- Ракић З., *Српска минијатура XVI и XVII века*, Београд 2012.
- Ранковић З., *Месеослов Сћудијско-алексијевског њићика и њаметњи светњих у Јагићевим минејима и Брајќовом минеју*, Црквене студије 4 (2007) 371–375.
- Ранковић З., *Сћрукћура Брајќовог минеје. Краћак њреглед*, Археографски прилози 26–27 (2004–2005), 109–122.
- Расолкоска-Николовска З., *Фрески од календарој во манасћирој Трескавец кај Прилеј*, Културно наследство 2 (1961) 45–56.
- Рочкомановић А., *Светњи архиејиској Арсеније I у месеословима од XIV до XIX века*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 74 (2008) 127–138.
- Савић В., *Дечански њићик*, in: *Српско уметњичко наслеђе на Косову и Мејохији. Иденитњијеј, значај, угроженостњ*, ed. М. Марковић, Д. Војводић, Београд 2017, 364.
- Савић В., *Месеослов Јерусалимског њићика. Рукојис Архива САНУ*, Ниш – Манастир Сопоћани 2003.
- Симић П., *Хиландарски њићик монаха Романа, 1331. г.*, Краљево 2010.
- Скабаланович М., *Изабрана дела. Књига њрва. Тумачење њићика*, Шибеник 2008.
- Сковран А., *Црква манасћира Светњог Њиколе у Подврху*, in: *Манасћир Светњог Њиколе у Подврху (1606–2006)*, Београд 2006, ed. Г. Марковић, Београд 2006, 111–161.
- Стародубцев Т., *Оглед о сликаним календарима у средњовековној Србији и њиховим њисаним исћочницима. Пример месеца сечћембра*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 45 (2017) 71–90.

- Стародубцев Т., *Сакос црквених достѣојансѣвеника у средњовековној Србији*, in: *Византијски свећ на Балкану*, II, ed. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 523–548.
- Стефановић Д. Е., *Прилог ѣроучавању месецослова XIII и XIV века*, *Јужнословенски филолог* 45 (1989) 137–160.
- Стојановић Љ., *Каталог Народне библиотеке у Београду*, IV, *Рукописи и старе штампане књиге*, Београд 1903.
- Суботин-Голубовић Т., *Календари српских рукописа ѣрве ѣоловине XV века*, *Зборник радова Византолошког института* 43 (2006) 175–187.
- Суботин-Голубовић Т., *Кућни свећог Ахилија Лариског*, *Зборник радова Византолошког института* 26 (1987) 21–33.
- Суботић Г., *Иконографија свећог Саве у време ѣурске власћи*, *Сава Немањић – Свећи Сава. Истѣорија и ѣредање*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1979, 343–354.
- Тасева Л., *Паралелне јужнославјанске преводы Стишног пролога и триодних синаксарей*, *Byzantinoslavica* 44 (2006) 169–184.
- Тѣиик архиејискоја Никодима, I, Фоћѣоћѣијѣ изгорелог рукописа Народне библиотеке у Београду*, приредио, Ђ. Трифуновић, Београд 2004.
- Тѣиик архиејискоја Никодима. Књига друга*. Српскословенски текст разрешио Л. Мирковић, Београд 2007.
- Тодић Б., *Грачаница. Сликарсѣво*, Београд–Приштина 1988.
- Тодић Б., *Српски архиејискоји на фрескама XVII века у Морачи. Ко су и зашћѣо су насликани*, in: *Манасћѣир Морача*, ed. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд 2006, 93–114.
- Тодић Б., *Сћаро Нагоричино*, Београд 1993.
- Томић Ђурић М., *Фреске Марковог манасћѣира*, Београд 2019.
- Ђоровић В., *Рукописи Универзитѣетске библиотеке у Београду*, *Споменик Српске краљевске академије* 87 (1938) 93–104.
- Харисијадис М., *Минијатѣуре у српском рукопису Жѣћѣија свећѣих за окћѣобар*, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 19 (1983), 207–217.
- Штавлјанин-Ђорђевић Љ., Гроздановић-Пајић М., Цернић Л., *Ојис ћѣирилских рукописа Народне Библиотеке Србије*, I, Београд 1986.
- Штавлјанин-Ђорђевић Љ., *Још један (нејѣоћѣуни) ѣрејис службе архиејискоју Арсенију српском*, *Археографски прилози* 1 (1979) 103–118.
- Cvetkovski S., *Les fresques de l'église Saint-Georges – monastѣre de Knežino*, in: *На ѣраговима Војислава Ј. Ђурића*, ed. Д. Медаковић, Ц. Грозданов, Београд 2011, 144–146.
- Delehayе H., *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles 1902.
- Mateos J., *Le Typicon de la Grande église. Tome I, Le Cycle des douze mois*, Roma 1962.
- Mošin V., *Ćirilski rukopisi Cetinskog manastira (Izveštaj o radu na Cetinju u 1054. god)*, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 61 (1954) 280–284.
- Mošin V., *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije, I, Opis rukopisa*, Zagreb 1955.
- Mošin V., *Slavenska redakcija prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII–XIII vijeka*, *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije* 2 (1959) 17–68.
- Prolović J., *Resava (Manasija)*, Wien 2017.

THE IMAGE OF ST. ARSENIJE OF SERBIA IN THE DEČANI MENOLOGION

A figure of St. Arsenije, the second Serbian archbishop, is shown as a part of the illustration for 28 October in the painted calendar of the Church of Christ Pantokrator in the Dečani Monastery, as evidenced by the remnants of an accompanying inscription and the distinctive iconography of the image. As the only surviving example of depicting a Serbian saint in medieval menologion cycles, this heretofore unidentified image is of special importance, since it suggests a need to reexamine the question of the representation of cults of Serbian saints in medieval painted calendars.

Keywords: St. Arsenije of Serbia, painted calendar, Serbian saints, Dečani Monastery, Serbian medieval art

A heavily damaged illustration for 28 October has survived in the cycle of images of the painted menologion in the narthex of the Church of Christ Pantokrator in Dečani (fig. 1). It was painted in the second fresco zone on the southern wall of the central nave of the narthex, next to the western wall. The image is split into two parts by a high, ochre-colored wall, above which emerge the busts of two youthful martyrs (fig. 2) and below which stands the figure of a white-bearded archpriest with a gospel book in his raised left hand (fig. 3). This is the only archpriest among the many prelates in the Dečani menologion who is shown dressed in a *sakkos*, the highest ranking vestment of an archpriest. In addition, this archpriest is tonsured – the crown of his head is shaved (fig. 8). The described menologion illustration is accompanied by a now heavily damaged inscription with the unusual male name ‘Neonil’. Based on this it is clear that the painters obviously made a serious error and instead of the holy martyr Terentius (Terence) and his wife Neonilla (and their seven children) who are commemorated on 28 October, painted two young men, adapting the name of the martyress in the process. In the older scholarly literature the archpriest is regularly assumed to represent St. Kyriakos, the bishop of Jerusalem, because some menologia and synaxaria also mention his commemoration on 28 October. However, an analysis of lists with memories of saints in various recensions of menologia, typika and synaxaria suggests that the combined emphasis or juxtaposition of the aforementioned martyr couple and St. Kyriakos, as the two most relevant commemorations for 28 October, would be highly unusual. Furthermore, that St. Kyriakos, a bishop with a fairly modest cult in the Orthodox world and medieval Serbia, should be highlighted among the numerous archpriests depicted in the Dečani menologion by being shown tonsured and in a *sakkos* would be even more unusual.

Modern high-resolution digital photographs of the Dečani frescoes now allow a more detailed reading of the inscription that accompanied the menologion image under discussion. The inscription ran continuously in a few lines along the upper part of the illustration, beginning on the field to the left of the two

martyr busts, continuing between them and ending on the right side of the menologion illustration (drawing 1; fig. 2, 4–6). A fairly reliable reconstruction of the damaged parts of some letters reveals the following: *On the 28th day St. Arsenije... archbishop... Neonil*. The first lacuna, before the title of archbishop, probably held the ordinal number – second (meant to highlight that St. Arsenije was the successor of St. Sava, the first Serbian archbishop), while the following lacuna undoubtedly held the name of St. Terentius. Since St. Arsenije, the second archbishop of the Serbian autocephalous church, is commemorated precisely on 28 October, there is no doubt that this is indeed his image. The key elements of the iconography of the painted archpriest fully correspond to that identification. All members of the Serbian clergy, both high- and lower-ranking, were shown throughout the entire medieval period, from the time of St. Sava, with the crowns of their heads shaved – with a tonsure. The leaders of the Serbian church were shown dressed in a *sakkos* from the beginning of the fourteenth century, but in this period the *sakkos* was sometimes painted as a parachronism in representative images of the most highly venerated Serbian archbishops from the thirteenth century, which would become very usual in the following period (fifteenth-seventeenth century). From this later period there are several known images of St. Arsenije of Serbia in a *sakkos* (fig. 13, 15). However, the facial iconography of the second Serbian archbishop (age, beard shape and length) was never fully established and shows significant variation (drawing 2; fig. 8–11, 13, 15).

Previous scholarship has ascertained that the images of Serbian saints – Simeon, Sava and Arsenije – were shown in painted calendars dating from the sixteenth to the eighteenth century (Peć, Pelinovo), but believed that they were absent from older menologia. This view was unaffected even by the fact that the painted menologion in Marko's Monastery near Skopje (1376/1377), which only contains illustrations for September-December, includes an image for 28 October with the inscription: *28th (day) Arsenije*, although only the busts of St. Terentius and St. Neonilla were painted (fig. 12). The Dečani image of St. Arsenije discussed here offers more convincing evidence that the images of Serbian saints were in fact painted in menologia dating from the older, medieval period. This is consistent with the fact that the memories of Serbian saints were included in Serbian menologia in liturgical manuscripts (typika, gospels, apostoloi, psalters and horologia), menaia and synaxaria from the thirteenth and the fourteenth century, although not always and not systematically. It is impossible to ascertain to what extent the images of Serbian saints appeared in medieval painted menologia, as the illustrations for October, January and February, when St. Arsenije (28 October), St. Sava (14 January) and St. Simeon (13 February) are commemorated, have been destroyed in several representative painted menologia with Serbo-Slavonic inscriptions – Gračanica (all three dates), Djurdjevi Stupovi near Berane (all three dates), Dečani (13 February and possibly 14 January partially), Resava (all three dates).

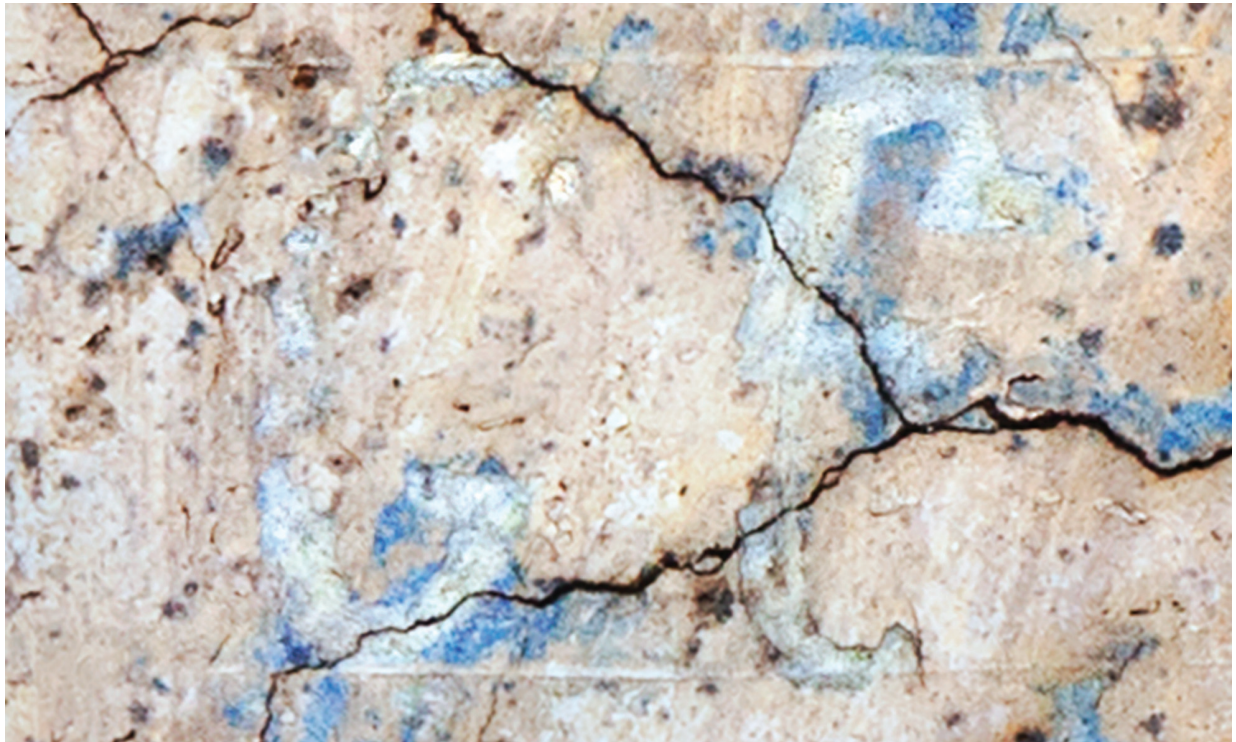
СЛ. 1. ДЕЧАНИ, СЛИКАНИ КАЛЕНДАР, ИЛУСТРАЦИЈА ЗА 28. ОКТОБАР
(ФОТО: ПЛАТОНЕУМ Д. О. О. – ИВАН ЈОВАНОВИЋ)

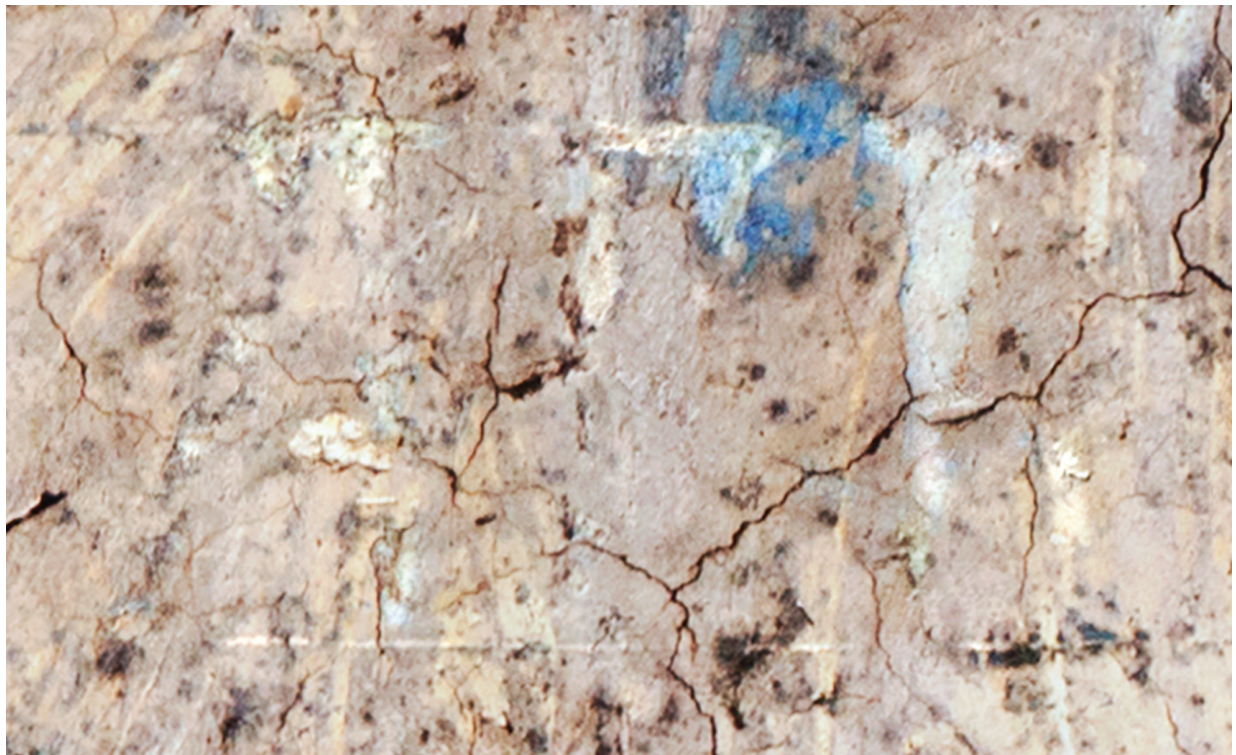
СЛ. 2. ДЕЧАНИ, СЛИКАНИ КАЛЕНДАР, ИЛУСТРАЦИЈА ЗА 28. ОКТОБАР, ДЕТАЉ
(ФОТО: ПЛАТОНЕУМ Д. О. О. – ИВАН ЈОВАНОВИЋ)

СЛ. 3. ДЕЧАНИ, СЛИКАНИ КАЛЕНДАР, ИЛУСТРАЦИЈА ЗА 28. ОКТОБАР, ДЕТАЉ
(ФОТО: ПЛАТОНЕУМ Д. О. О. – ИВАН ЈОВАНОВИЋ)

СЛ. 4. ДЕТАЉ СЛИКЕ 2, ОСТАЦИ СЛОВА У СРЕДЊЕМ РЕДУ ИЗМЕЂУ НИМБОВА ДВОЈИЦЕ МУЧЕНИКА

СЛ. 5. ДЕТАЉ СЛИКЕ 2, ОСТАЦИ СЛОВА У НА ПОЧЕТКУ ДРУГОГ РЕДА НАТПИСА. ЛЕВО ОД НИМБА ПРВОГ МУЧЕНИКА

СЛ. 6. ДЕТАЉ СЛИКЕ 2, ОСТАЦИ СЛОВА У ДОЊЕМ РЕДУ ИЗМЕЂУ НИМБОВА ДВОЈИЦЕ МУЧЕНИКА

СЛ. 7. ДЕЧАНИ, СЛИКАНИ КАЛЕНДАР, ИЛУСТРАЦИЈА ЗА 14. ОКТОБАР (ФОТО: ВLАГО FUND)

СЛ. 8. ДЕЧАНИ, СВЕТИ АРСЕНИЈЕ СРПСКИ, ДЕТАЉ СЛИКЕ 3

СЛ. 9. СТУДЕНИЦА, ПАРАКЛИС СВЕТОГ СИМЕОНА, АРХИЕПИСКОП АРСЕНИЈЕ

СЛ. 10. СВЕТИ АПОСТОЛИ У ПЕЋИ, СВЕТИ АРСЕНИЈЕ СРПСКИ (ФОТО: ВЛАГО ФУНД)

СЛ. 11. ДЕЧАНИ, ПАРАКЛИС СВЕТОГ ДИМИТРИЈА, СВЕТИ АРСЕНИЈЕ СРПСКИ

СЛ. 12. МАРКОВ МАНСТИР, МЕНОЛОГ, ИЛУСТРАЦИЈА ЗА 28. ОКТОБАР (ФОТО: ЂОРЂЕ ЂОКОВИЋ)

СЛ. 13. ПЕЋКА ПАТРИЈАРШИЈА, ПРИПРАТА, СВЕТИ АРСЕНИЈЕ СРПСКИ
(ФОТО: ВИЛИЈАМ ТЕЛОР ХОСТЕТАР)

СЛ. 14. ДЕЧАНИ, ЛОЗА НЕМАЊИЋА, СВЕТИ САВА II СРПСКИ

СЛ. 15. МЕСЕЦСЛОВ И ЖИТИЈА СВЕТИХ ЗА ОКТОБАР, РУСКА НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА У САНКТ ПЕТЕРБУРГУ (ПОГ. 629), СВЕТИ АРСЕНИЈЕ СРПСКИ